

**Xüsusi təhsilə ehtiyacı olan
şagirdlər üçün təlim-tədris
strategiyalarının tətbiqi**

Bələdçi müəllimlər və inklüziv təhsil sahəsinin mütəxəssisləri üçün nəzərdə tutulub

Bələdçi üzərində işləyib:

Şorena Tkeşelaşvili - psixoloq, Çoxintizamlı komandanın üzvü

Bələdçi Gürcüstan Təhsil və Elm Nazirliyinin “İnklüziv tədrisin dəstəkləndirilməsi proqramının” “İnklüziv təhsilin informasiya və metodoogiya dəstəyi” alt proqramı çərçivəsində hazırlanıb.

2021-ci il.

Ön söz

Uşaqlar və yeniyetmələr vaxtlarının çox hissəsini məktəb mühitində və sinif otaqlarında keçirirlər. Bu önəmli inkişaf dövründə, onlar öz ailə üzvləri, müəllimləri, mütəxəssislər və həmyaşdırları ilə qarşılıqlı münasibət qurmalı olur, həmçinin müxtəlif və fərqli dərslər resursları və tədris strategiyaları və ya metodları ilə təmasda olurlar. Effektiv dərslər mühiti və təcrübələri təmin etmək üçün fiziki və psixoloji baxımdan təhlükəsiz, maarifləndirici və həvəsləndirici mühitin yaradılması çox önəmlidir. Fiziki və psixoloji cəhətdən təhlükəsiz, maarifləndirici və həvəsləndirici mühitin yaradılması effektiv təlim mühiti və təcrübələri təmin etmək üçün çox vacibdir. Bütün şagirdlərə onlardan gözlədiyimiz qədər təlim şəraiti və imkanları yaradıldığından əmin olmalıyıq. Bu prosesdə isə, onların həyat səviyyəsini və müstəqillik dərəcəsini yüksəltmək mütləqdir. Cəmiyyətin mühüm bir hissəsi və tam hüquqlu üzvləri kimi hiss etmələri üçün, onların bacarıqlarını inkişaf etdirmək və təlim imkanları olmalıdır.

Bu yolda müəllimlərin və valideynlərin üzərinə böyük məsuliyyət düşür, xüsusi təhsilə ehtiyacı olan şagirdlər olduqda isə, həmçinin- inklüziv təhsillə məşğul olan mütəxəssislərə. Onların təhsil və inkişaf prosesinə rəhbərlik edərkən, müəllimlər tərəfindən istifadə olunan effektiv, sübuta əsaslanan, əlçatan, şagirdin imkan və maraqlarına uyğunlaşdırılmış strategiyalar və təlim-tədris metodları müxtəlif kontekstlərdə şagirdin uğurlu fəaliyyətinə təsir göstərir.

Xüsusi təhsilə ehtiyacı olan şagirdlərin təlim və ya inkişaf çətinliklərinə çox amillər səbəb ola bilər: sensor, fiziki, intellektual, idrak, sosial və ya emosional. Bələdçi kitabçasının diqqət mərkəzini məhz xüsusi təhsil ehtiyacı olan şagirdlər təşkil edir, lakin burada qeyd olunan anlayışların, yanaşmaların və tədris strategiyalarının əksəriyyəti, universal olaraq, ümumilikdə bütün şagirdlərə şamil edilir.

Mündəricat

Giriş, ümumi icmal	5
Təlim-tədris strategiyalarının seçilməsi	7
Fərdi dərslərin hazırlanması və həyata keçirilməsində təlim və tədris strategiyalarının tətbiqi.	
Tədris prosesinin adaptasiyası	11
Ümumi təlim-tədris yanaşmaları və strategiyaları	18
<i>Universal təlim dizaynı</i>	19
<i>Təlim-tədrisin diferensial yanaşması/təlimatları</i>	21
Konkret təlim-tədris strategiyaları.....	30
<i>Multimodal tədris</i>	35
<i>Tətbiq etməklə təlim</i>	36
<i>Modelləşdirmə</i>	39
<i>Skafolding</i>	42
<i>Əks-əlaqə</i>	46
<i>Kooperativ qrup strategiyası</i>	48
<i>İşarələr (Prompts)</i>	51
<i>Yadda saxlamaq və ümumiləşdirmə</i>	55
<i>Qrafik sistemlər (Graphic Organizers)</i>	57
<i>Sınıf mühitinin təşkili</i>	62
<i>Alternativ və Auqmentativ Ünsiyyət</i>	69
Konkret çətinlikləri olan şagirdlər üçün strategiyalar	74
<i>İntellektual çətinlikləri olan şagirdlərin təlim-tədris strategiyaları</i>	74
<i>Təlimdə çətinlik çəkən şagirdlərin təlim-tədris strategiyaları</i>	77
<i>Diqqət çətinliyi olan şagirdlərin təlim-tədris strategiyaları</i>	86
<i>Sosial-emosional sahə ilə bağlı çətinliklər üçün təlim-tədris strategiyaları</i>	93
Validəymlər və/və ya qanuni qəyyumlarla ünsiyyət	99
İstifadə olunan ədəbiyyat	103

Giriş, ümumi icmal

Müasir dünyada böyük sürətlə cərəyan edən inkişaf və tərəqqi insan fəaliyyətinin demək olar ki, bütün sahələrinə təsir göstərmişdir. Texnoloji, elmi, sosial və ya mədəni nailiyyətlər və mühüm praktiki təcrübələr bizi həyatın müxtəlif sahələrində, o cümlədən təhsil sistemində bir çox əhəmiyyətli dəyişikliklərin və yeniliklərin şahidinə çevirdi. Müasir təhsil sisteminin mühüm dəyişiklik və kəşfi ənənəvi, müəllim yönümlü yanaşmaların şagirdə yönəlmiş tədris metodları ilə əvəz olunmasıdır. Bu, bir daha vurğulayır ki, hər bir şagird unikaldır, onların fərdi tədris üslubu və bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən imkanları var.

“Ümumi təhsil haqqında” Gürcüstan Qanununa və Uşaq Hüquqları Konvensiyasına əsasən, təhsil almaq hər bir uşağın fundamental hüququdur, onun açıqlığı və hər kəs üçün eyni dərəcədə əlçatan olması bütün həyatı boyu dövlət tərəfindən təmin edilir (o cümlədən xüsusi təhsil ehtiyacı olan şagirdlər üçün). Ümumi təhsil müəssisəsində bir çox şagirdlər müəyyən çətinliklərlə üzləşirlər. Bu, fiziki, intellektual inkişaf, sensor, nitq, davranış, emosional və ya digər vəziyyətlərlə bağlı ola bilər. Gürcüstanda xüsusi təhsilə ehtiyacı olan şagirdlərin təhsili prioritet məsələ olaraq XXI əsrin əvvəllərində dövlət tərəfindən tanınıb, bunun ardınca təhsildə sistemli islahatlar aparılıb, inklüziv təhsilin tətbiqi həyata keçirilib. Bərabərlik və bərabər əlçatanlıq prinsipi müasir təhsil sisteminin əsas prioritetidir, xüsusi təhsil xidmətləri göstərilmədən müxtəlif ehtiyacları olan şagirdlər üçün bunu təmin etmək mümkün deyil. Inklüziv təhsil - təhsil sisteminin ümumi təhsil müəssisələrində fiziki, koqnitiv, sosial, emosional, linqvistik, etnik, irqi, dini, cinsi və ya digər xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, müxtəlif ehtiyacları olan uşaq və yeniyetmələr üçün keyfiyyətli təhsili təmin etdiyi bir yanaşmadır;

Bu gün xüsusi təhsilə ehtiyacı olan hər bir şəxsin həmyaşıdları kimi təhsil almaq, müntəzəm təhsil prosesinə qoşulmaq, özünü cəmiyyətin tamhüquqlu üzvü kimi hiss etmək, eyni zamanda, gündəlik həyat üçün zəruri bacarıq-vərdislərini təkmilləşdirmək hüququ vardır.

“İnklüziv təhsil - fərdi təhsil ehtiyacları və imkanları nəzərə alınmaqla, bütün şagirdlərə eyni dərəcədə əlçatan bir təhsil prosesi” (“Ümumi təhsil haqqında” Gürcüstan Qanunu)

İnklüziv təhsilin əsas məqsədlərindən biri şagirdlərin başqalarından asılı olmadan ictimai həyatda iştirak edə bilmələri üçün müstəqil həyat bacarıqlarının formalaşması-inkişafına dəstək verməkdir. Bir çox hallarda, xüsusi təhsilə ehtiyacı olan şəxslər cəmiyyətdə müstəqil fəaliyyət göstərməyə lazım olan bacarıqları əldə etmək üçün əlavə dəstəyə ehtiyac duyurlar. Bu bacarıqlar özünə qulluq, hərəkət etmək, məhsul almaq, gündəlik fəaliyyətlər, funksional, akademik bacarıqlar (oxuma, yazma, riyazi bacarıqlar) ola bilər. Bu bacarıqları müvafiq məzmun və məqsədləri olan proqramlar hazırlamaq və təklif etməklə mənimsəmək olar. Bundan əlavə, təlim- tədris prosesinin effektivliyi üçün onun xüsusi təhsil ehtiyacı olan konkret şagirdin imkanlarına uyğun tədris metodları və strategiyalarından istifadə etməklə həyata keçirilməsi vacibdir. Doğru və effektiv strategiya və metodlar seçərkən, ilk növbədə, şagirdin inkişafının aktual və yaxın zonasını, hansı bacarıqları inkişaf etdirməyə yönəldiyimizi, şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini və göstəricilərini, təhsil ehtiyaclarını, prioritetlərini, təhsil mühiti və materialların mövcudluğunu nəzərə almaq lazımdır. İstifadə olunan strategiyalara fiziki dəstək, verbal göstərişlər, modelləşdirmə, tətbiq etməklə təlim, skafolding, multisensor təlim və s. daxil ola bilər.

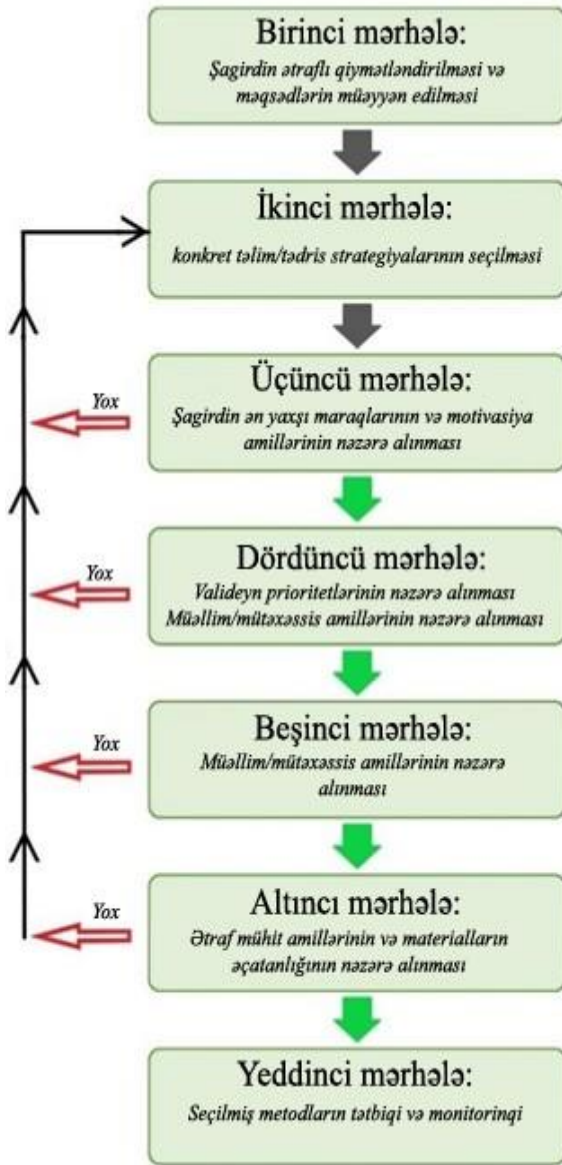
İnklüziv təhsil müxtəlif imkanlara malik fərdləri mütləq bilik əldə edəcəkləri ümidi ilə bir məkanda yerləşdirməkdən ibarət deyil. Müxtəlif ehtiyacları və çətinlikləri olan şagirdlərin müvafiq bacarıqlara yiyələnmələri üçün xüsusi təlimat lazımdır. Bu bacarıqların inkişafına yönəlmiş konkret məqsəd və strategiyalar hazırlanmasa, həmyaşıdlarla fiziki yaxınlıq sosial qarşılıqlı əlaqə üçün lazım olan bacarıqları təmin edə bilməz. Həmçinin, məqsəd və materialları uyğunlaşdırmadan, konkret bacarıqların formalaşması və tədrisi olmadan, onlar ümumi təhsildə təklif olunan akademik bacarıqları müstəqil şəkildə mənimsəyə bilməyəcəklər. Təcrübələr göstərir ki, hətta ağır və çoxsaylı pozuntular zamanı belə konkret məqsədə, fərdi ehtiyacları və şagirdin təlim xüsusiyyətlərinə uyğun sistemləşdirilmiş strategiya və göstərişlərdən istifadə etməklə, müəyyən bacarıqlara yiyələnmək mümkündür.

Buna görə də xüsusi təhsil ehtiyacı olan şagirdlərin tədrisi və qiymətləndirilməsi üzrə çoxillik dünya təcrübəsini bölüşmək və davranış müşahidələrinə əsaslanan müvafiq, düzgün, effektiv və sübuta əsaslanan strategiya və yanaşmaların həyata keçirilməsi vacibdir.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, təlim şagirdlərin ətraf mühit və ətrafdakı insanlarla daimi qarşılıqlı əlaqədə fəal rol oynadığı dinamik bir prosesdir. Təlim-tədris zamanı təkcə onların baxışları, ideyaları və ya bacarıqları deyil, həm də bu prosesin cərəyan etdiyi mühit də dəyişir. Buna uyğun olaraq, təlim sadəcə bilik və ya bacarıqların əldə edilməsi deyil, daha çox müşahidə və təcrübə əsasında düşüncə və münasibətlərin aktiv qurulması və transformasiyasıdır.

Təlim və tədris strategiyalarının seçilməsi

Effektiv təlim və tədris prosesinin təmin edilməsi, müvafiq strategiya və yanaşmaların seçilməsi bir neçə mərhələdən ibarətdir və bu mərhələlərdə bir çox amillər nəzərə alınmalıdır (cədvələ baxın):

Birinci, ilkin mərhələ inklüziv təhsilin ən mühüm komponentini, təlim və inkişafın formal və ya qeyri-formal gözləntilərini və tələblərini ödəyə bilməyən xüsusi təhsil ehtiyacı olan şagirdlərin qiymətləndirilməsini əhatə edir. Xüsusi Təhsilin İnkişafı üzrə Avropa Agentliyinin məlumatına görə:

“Qiymətləndirmə şagirdin təhsili ilə məşğul olan mütəxəssislər tərəfindən sistemli şəkildə məlumatların toplanması və onun əldə etdiyi nailiyyətlər və inkişaf səviyyəsi haqqında əldə edilmiş məlumatların təhsil mühitində müxtəlif istiqamətlərdə (akademik, davranış və emosional) səmərəli istifadəsini nəzərdə tutur”;

Qiymətləndirmə şagirdin qabiliyyətlərini, ehtiyaclarını, güclü və zəif tərəflərini müəyyən etməyi, aktual inkişaf səviyyəsini müəyyən etməyi və ən yaxın zonanı müəyyən etməyi nəzərdə tutur. Bu, şagirdin potensial inkişaf zonasını¹ aktual səviyyəyə² çevirmək məqsədi ilə, şagirdə uyğunlaşdırılmış və onun imkanlarına uyğun məqsədləri müəyyən etmək üçün şagirdi müşahidə etmək, məlumat toplamaq, əldə edilən nəticələrin düzgün şərhə və səmərəli istifadəsini əhatə edən çoxölçülü prosesdir.

¹ **Aktual (mövcud) inkişaf səviyyəsi** - uşağın başqalarının (böyüklərin) köməyi olmadan bu bacarıqlarla əlaqəli müxtəlif tapşırıqları və hərəkətləri yerinə yetirə bildiyi, inkişaf etdirdiyi və formalaşdırdığı bacarıqları və psixi funksiyaları nəzərdə tutur.

² **Aktual (mövcud) inkişaf səviyyəsi** - uşağın başqalarının (böyüklərin) köməyi olmadan bu bacarıqlarla əlaqəli müxtəlif tapşırıqları və hərəkətləri yerinə yetirə bildiyi, inkişaf etdirdiyi və formalaşdırdığı bacarıqları və psixi funksiyaları nəzərdə tutur.

Yaxın inkişaf zonasında tədris üçün şagirdlərin hansı inkişaf və qabiliyyət səviyyəsində olduğunu müəyyən etmək lazımdır: müstəqil olaraq və başqalarının köməyi ilə nə edə bilirlər.

Şagirdlər müstəqil şəkildə öhdəsindən gəldikləri fəaliyyətləri yerinə yetirərkən, daha az öyrənirlər. Onlarda inkişaf və təlim baxımından irəliləyiş başqalarının köməyi ilə nisbətən çətin və problemlə tapşırıqları yerinə yetirməyə cəhd etdikdə əldə edilir, yəni onlar yaxın (potensial) inkişaf zonasına uyğun gələn tapşırıqları yerinə yetirməyə çalışırlar. Müvafiq olaraq, təlimin effektivliyini şagirdin asan nailiyyətləri deyil, müəyyən çətinlikləri (başqalarının köməyi ilə) dəf etməli olduğu müəyyən edir. Bununla belə, burada qeyd etmək lazımdır ki, oxşar tapşırıqlar idrak inkişafının yuxarı həddini müəyyən edən yaxın inkişaf zonasından seçilməlidir- şagird bu konkret inkişaf və imkanları mərhələsində nə öyrənə bilər. Həmçinin, onların emosional vəziyyətinə və özlərinin effektivlik hissələrinə mənfi təsir göstərməmək üçün bu cür stimullaşdırıcı fəaliyyətlərin və tapşırıqların verilməsi tezliyində nəzarət etmək lazımdır.

Qiymətləndirmə həm inklüziv təhsillə məşğul olan mütəxəssislər, həm də fənn müəllimləri tərəfindən fənn standartlarına uyğun şəkildə aparılır. Təhsil kontekstində istənilən növ qiymətləndirmə düzgün və uyğun təlim və tədris strategiyalarının seçilməsi və prosesdə konkret məqsədlərlə bağlı müvafiq qərarların qəbulu ilə əldə edilməsi mümkün olan məqsədlərin düzgün müəyyən edilməsinin əsasını təşkil edir.

Şagirdi qiymətləndirdikdən və məqsədləri müəyyən etdikdən sonra, məqsədlərə çatmaq üçün lazım olan xüsusi strategiyaların və yanaşmaların seçilməsini nəzərdə tutan **ikinci mərhələyə** keçirik. Sübuta əsaslanan bir çox strategiyalar var və onları mütləq nəzərdən keçirəcəyik. İlkin mərhələdə qiymətləndirmə əsasında effektiv olan bir neçə strategiyayı nəzərdən keçirə və seçə bilərik.

Üçüncü mərhələdə seçdiyimiz strategiya və yanaşmaları şagirdin maraqları və motivasiya amilləri baxımından ətraflı nəzərdən keçirməliyik. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qiymətləndirmə prosesi şagirdin malik olduğu və ya ehtiyac duyduğu bacarıq və imkanların müəyyənləşdirilməsinə diqqət yetirir, bununla yanaşı, o özünü inkişaf etdirmək, müəyyən bir məqsədə nail olmaq üçün resurslara malikdir. Mövcud bilik və bacarıqlar tək-cə təlim prosesində mühüm rol oynamır, həm də şagirdin biliklərə yiyələnmə yolunda düşüncələrinə, söylərinə, motivasiya amillərinə təsir göstərir. Əksər hallarda şagirdlər nəyi və necə etməyi sevdiklərini ifadə etmək və ya göstərmək bacarığına malikdirlər. Bunun fərqi varmaq və müəyyən etmək vacibdir. Biz dəstəkçi və vasitəçi olmalıyıq. Öz prioritetlərini bizə çatdırmağa bilsinlər deyər, özünü aşkar və ifadə etmə prosesinə kömək etməliyik. Məsələn, əgər şagird öz istəklərini şifahi şəkildə ifadə edə bilmirsə, seçim etmək üçün yazılı şəkildə, sadə suallar verməklə və ya şəkillər/əşyalar vasitəsilə alternativ variantlar təklif etməyimiz önəmlidir.

Şəxsə yönəlmək, onların qərarların qəbulu prosesində fəal iştirakına şərait yaratmaq, maraqlarını, imkanlarını və prioritetlərini nəzərə almaq lazımdır. Seçdiyimiz strategiyaların şagirdin sosial, akademik və gündəlik həyat bacarıqlarının inkişafına nə dərəcədə töhfə verməsi haqqında düşünməliyik, bu isə son nəticədə əsas məqsədə - müstəqillik, firavanlıq və məhsuldarlıq dərəcəsinə təsir edəcəkdir. Seçdiyimiz təlim strategiyalarının şagird üçün nə qədər rahat və stimullaşdırıcı olduğunu müəyyən etmək vacibdir, mövcud inkişaf səviyyəsi nəzərə alınır və yaxın inkişaf zonasına yönəldilir.

Dördüncü mərhələ valideynin prioritetlərinin nəzərə alınmasını nəzərdə tutur. Bir çox hallarda, şagirdin özü öz ehtiyaclarını müəyyən etmək, istəklərini ifadə etmək qabiliyyətinə malik olmur. Bu halda, prioritetlər valideynlər/qanuni nümayəndələr və ailə üzvləri tərəfindən müəyyən edilir. Seçilmiş strategiyalar müəllim və mütəxəssis tərəfindən prioritet və aktual hesab edilsə də, valideyn fərqli düşünə bilər. Seçilmiş strategiyaları və yanaşmaları onlarla müzakirə etmək lazımdır. Onların istəklərinin, naliyyətlərinin, mədəni xüsusiyyətlərinin və ya baxışlarının, şagirdin ehtiyacları və maraqları ilə nə dərəcədə uyğun olduğu haqqında düşünməliyik. Məlumatın mübadiləsi və müzakirəsi qərar qəbul etmə prosesinin vacib hissəsidir.

Beşinci mərhələ müəllim/mütəxəssis amillərinin nəzərə alınmasını əhatə edir. Müəllimlər və mütəxəssislər effektiv təlim-tədris prosesini və maksimum şagird cəlbini təmin etmək üçün strategiya və yanaşmalardan istifadəni təmin edən ən mühüm fiqurlardır. Buna görə də onlar öz baxışları, inancları, inamları, keçmiş təcrübələri və bacarıqları üzərində düşünməlidirlər.

Seçilmiş strategiyalardan istifadə etməyin bizim üçün nə dərəcədə rahat olduğu, imkan və bacarıqlarımıza uyğun olub-olmaması, həyata keçirmə prosesində bizə hansı şəxsi amillərin mane ola biləcəyi, konkret yanaşmalardan istifadə edərkən, özümüzü nə qədər inamlı hiss etdiyimiz və s. haqqında suallar verməyimiz vacibdir.

Sonra, **altıncı mərhələdə** təhsil şəraiti, müəssisədə və ya sinifdə mövcud olan ətraf mühit amilləri, məktəb materiallarından istifadə və ya yeni materialların yaradılması və axtarışı imkanları, zəruri əlavə resursların əlçatanlığı seçdiyimiz strategiyaları həyata keçirməyə nə dərəcədə imkan verdiyi haqqında düşünməliyik. Maneçilik yaradan amilləri mümkün qədər istisna etmək lazımdır.

Əgər seçdiyimiz strategiyalar üçüncü, dördüncü, beşinci və altıncı mərhələləri uğurla keçərsə, onda biz onların tətbiqi və həyata keçirilməsinin ən mühüm, **yeddinci mərhələsinə** keçirik, əks halda ikinci mərhələyə qayıdırıq.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, seçdiyimiz strategiya konkret şagird üçün işləməyə bilər və ya zamanla effektivliyini itirə bilər. Bu, digər amillərlə yanaşı, bir daha hər bir işin unikallığına, prosesin dinamikliyinə və düzgün strategiyaların seçilməsinin vacibliyinə

işarə edir. Bu cür hallar prosesin müşayiət olunan hissəsidir, lakin belə vaxtlarda onları vaxtında müəyyən etmək və müvafiq dəyişiklikləri həyata keçirmək lazımdır. Təlim-tədris prosesinin səmərəliliyi əsasən dinamikanın müşahidəsi və monitorinqi ilə təmin edilir.

Fərdi dərslər planının hazırlanması və həyata keçirilməsində təlim və tədris strategiyalarının tətbiqi. Tədris prosesinin adaptasiyası

Qeyd etdiyimiz kimi, eyni yaş qrupunda olan şagirdlər öz qabiliyyətləri, ehtiyacları, bacarıqları, təlim tərzini, tempi və s. baxımından bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər. Xüsusi təhsilə ehtiyacı olan şagirdlər Milli Tədris Planının qarşıya qoyduğu məqsədlərin öhdəsindən gəlməsi prosesində ciddi problemlər və çətinliklərlə üzləşirlər. Ona görə də müəyyən dəyişikliklər etmək, şagirdə uyğunlaşdırılmış strategiyalardan istifadə etmək zərurəti yaranır.

“Ümumi təhsil haqqında” Gürcüstan qanununa əsasən, xüsusi təhsilə ehtiyacı olan şagird təlimdə çətinlik çəkən, müvafiq sinif üzrə Milli Tədris Planının minimum tələblərinə cavab verməyən və ya Milli Tədris Planının uyğunlaşdırılması/genişləndirilməsi, mühitin adaptasiyası, alternativ dərslər planı və ya xüsusi təhsil xidmətlərinə ehtiyac duyan şəxsdir.

Xüsusi təhsilə ehtiyacı olan şagirdin tərifində qeyd edildiyi kimi, onların əksəriyyəti üçün fərdi tədris planına uyğun olaraq tədris edilməlidir. Fərdi tədris planı məktəbin tədris proqramının bir hissəsi olan, şagirdin xüsusi təhsil ehtiyaclarını nəzərə alınmaqla, milli tədris proqramına uyğunlaşdırılması yolu ilə yaradılmış tədris proqramıdır. Fərdi tədris planı prosesi təsvir edən yazılı sənəddir və ildən-ilə mütləq şəkildə dəyişir, şagirdin ehtiyac duyduğu təqdirdə isə- il ərzində.

Standartla müəyyən edilmiş məqsədlərin və nəticələrin bütün şagirdlər üçün eyni dərəcədə vacib və aktual olmasına baxmayaraq, çox vaxt şagirdin imkanlarına uyğun dəyişikliklərin edilməsini və uyğunlaşdırılmasını, təlim-tədris prosesinin konkret və fərqli şəkildə aparılmasını tələb edir.

Fərdi tədris planı şagirdə, onun qiymətləndirmə nəticələri, güclü və zəif tərəfləri haqqında önəmli məlumatlar verir, bunlar nəzərə alınmaqla və bunlar əsasında fərdi tədris məqsədləri və məqsədə çatmaq üçün yollar və strategiyalar müəyyən edilir. Bu sənəd imkan verir:

- Təlim-tədris prosesini dəstəkləmək üçün qiymətləndirmənin nəticələri funksional olaraq istifadə olunur.
- Fərdi tədris planı fərqli şagirdlərlə işləyən müxtəlif mütəxəssislər və valideyn arasında əməkdaşlığın və həmkarlığın keyfiyyətini artırır. Bu, təhsil müddətində

xüsusi təhsil ehtiyacı olan şagird haqqında vaxtaşırı məlumat mübadiləsi aparmağa və dinamikani müşahidə etməyə imkan verir.

- Şagird ilə iş məqsədlərinin prioritetlərini və ona qarşı müvafiq gözləntiləri müəyyən edir.
- Xüsusi təhsilə ehtiyacı olan şagird haqqında cari məlumatları əks etdirir və dəyişikliklər etmək, redaktə etmək və yeni məqsədlər qoymaq imkanı verir.
- Valideynlərin iştirakını və övladının ona uyğunlaşdırılmış məktəb mühiti və tədris prosesində iştirak etməsi hissini artırır.
- Fərdi tədris planında müəyyən edilmiş xüsusi, real və əldə edilə bilən məqsədlər şagirdin öyrənmə motivasiyasını artırır.

SMART məqsədlər
Xüsusi (<i>Specific</i>) - şagirddən gözlənilən akademik və ya sosial/davranış məqsədləri çox konkret olmalıdır.
Ölçülə bilən (<i>Measurable</i>) - məqsədlər ölçülə bilən şəkildə tərtib edilməlidir.
Əldə edilə bilən (<i>Achievable</i>) - məqsədlər şagirdlər üçün yüksək gözləntiləri əks etdirməlidir, lakin onlar orta və ağlabatan olmalıdır ki, şagird bunu mütləq mənimsəyə bilsin.
Müvafiq (<i>Relevant</i>) - qarşıya qoyulan məqsədlər şagirdin imkan və ehtiyaclarına uyğun olmalı və ümumi təhsil kontekstini və gələcək məqsədləri nəzərə almalıdır.
Məhdud vaxt (<i>Time limited</i>) - nəticəyə nail olmaq üçün lazım olan müddət müəyyən edilməlidir.

Qeyd etdiyimiz kimi, fərdi tədris planı SMART məqsədlərinin müəyyən edilməsini və bu məqsədlərə nail olmaq üçün müvafiq tədris və təlim strategiyalarının hazırlanmasını, dərş mühitinin və kurikulumun uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutur (yuxarıdakı cədvələ baxın). Adaptasiyanın əsas məqsədi şagirdin effektiv təlim prosesini təmin etmək və istər sinif fəaliyyəti, istərsə də ev tapşırığının hazırlanması və sair kimi müxtəlif sahələrdə məşğulluq dərəcəsini maksimum dərəcədə artırmaqdır. Adaptasiyanı üç kateqoriyaya ayırırlar:

- **Tapşırıqların/fəaliyyətlərin layihələndirilməsi** - mövcud resurslar, digər mütəxəssislərlə əməkdaşlıq, texnologiya inteqrasiyası və s.

- **Təlimat və kurikulum** - tədris prosesinin nəzərdən keçirilməsi, aydın və sadə dildən istifadə, tapşırıqların və ya fəaliyyətlərin mərhələlərə bölünməsi, məlumatların çatdırılmasının müxtəlifliyi, çoxsaylı ifadə vasitələrindən istifadə və s.
- **Davranış baxımdan dəstək** - davranışı ifadə etməyin alternativ yollarını öyrətmək, ardıcıl yanaşmalardan istifadə etmək, struktur təklif etmək, təşəbbüskarlıq və s.

Adaptasiyaların istifadəsi tədrisi diferensial təlimlə təmin edir ki, bu da hər bir şagird üçün effektiv tədris və təlim imkanlarını artırır. Hansı növ adaptasiyaların həyata keçirilməsi lazım olduğuna qərar vermək fənnin/dərsin xüsusiyyətlərindən və şagirdin imkanlarından asılıdır. İmkanlar və dərs tələbləri arasında uyğunsuzluq olduqda, boşluğu minimuma endirmək üçün təsirli yollardan biri adaptasiyadır. Məsələn, dərsin

fəallıqlarından biri oxunan hekayənin qısa xülasəsini yazmaqdırsa və şagirdin oxuda çətinlikləri varsa, hərfləri və sözləri tez yazmaqda çətinlik çəkirsə, yuxarıda qeyd etdiyimiz vəziyyətlə qarşılaşırıq, bu zaman şagirdin imkanları ilə tapşırığın tələbləri arasında böyük boşluq yaranır. Tapşırıqlar üzrə təlimatların dəyişdirilməsi və şagirdin bacarıqlarına uyğunlaşdırılması ona öz imkanları daxilində ümumi dərs prosesində iştirak etməyə imkan verir. Əsas fikri bir cümlə ilə yazmaq və əlavə vaxt vermək adaptasiyanın bir variantı ola bilər. İkinci variant olaraq, yoldaşı ilə birlikdə əsas fikri bir neçə cümlə ilə yazmağı nəzərdən keçirə bilərik. Bu halda, oxumaqda çətinlik çəkən şagird hekayənin əsas ideyasını yaratmaqda/formalaşdırmaqda tam iştirak edəcək, yoldaşı isə qeydlər apara biləcək.

Adaptasiyanın iki növü fərqləndirilir: uyğunlaşdırma (akkomodasiya) və dəyişiklik (modifikasiya). Amma, onların konkret tərifinə keçməzdən əvvəl adaptasiyanı mümkün edən komponentləri nəzərə almaq lazımdır. Bunlar: həcm, vaxt, mürəkkəblik dərəcəsi, dəstək səviyyəsi, məlumatın çatdırılma forması, icra/ifadə forması, iştirak/cəlb olunma və alternativ məqsədlərdir. Onların hər birini nəzərdən keçirək (aşağıdakı cədvələ baxın):

Adaptasiyanın komponentləri:	
* ● Həcm	Materialların və ya aktivliklərin kəmiyyətə azalması. Məsələn, təbiətşünaslıq fənni üzrə öyrəniləcək terminlərin sayının azaldılması, tədris mətninin qısaldılması və s.

* <i>Vaxt</i>	Şagirdin imkanlarını nəzərə alaraq konkret tapşırıq və ya fəallıq üçün nəzərdə tutulan vaxtın artırılması.
*● <i>Çətinlik/Məzmun</i>	Həll ediləcək məsələnin məzmununun dəyişdirilməsi, qabiliyyətinə uyğun olaraq sadələşdirilməsi, şagirdin tapşırığa yanaşma qaydalarının dəyişdirilməsi.
* <i>Dəstək səviyyəsi</i>	Fərdi yardım, təlimatların fərdi çatdırılması, hərəkət zamanı fiziki və ya şifahi dəstək.
* <i>Məlumatın çatdırılma forması</i>	Təlimatların və ya materialların çatdırılma formasının dəyişdirilməsi. Məsələn, gözə çarpan kartlardan və şəkillərdən istifadə etmək, mətnin şriftini dəyişdirmək və ya böyütmək, “tətbiq etməklə təlim” aktivliyini təklif etmək, həmyaşıdları ilə qrupa yerləşdirmək, hazırlıq üçün dərstdən əvvəl mövzu haqqında kiçik məlumat vermək və s.
* <i>İcra, ifadə və biliyin nümayişi forması</i>	Şagirdin konkret qabiliyyətinin, yerinə yetirdiyi tapşırığın və ya məlumatın ötürülməsi/ifadə formasının onun imkanlarına uyğun olaraq dəyişdirilməsi. Məsələn, suallara yazılı cavab vermək əvəzinə, şifahi şəkildə soruşmaq, biliyi praktiki fəaliyyətlə nümayiş etdirmək, resurslar/materiallarla konkret məhsul yaratmaq və s.
* <i>İştirak və cəlb olunma</i>	Şagirdin fəal iştirak etməsi üçün ətraf mühit şəraitini, kontekst və vəziyyəti təşkil etmək, məsələn, coğrafiya dərində sinif yoldaşı konkret ölkələri, müəllimin adlandırdığı obyektləri göstərərək yer kürəsini tapmaq və ya idman dərində komandasını irəli aparmaq və s.
● <i>Alternativ məqsədlər</i>	Eyni resurslardan istifadə, lakin məqsədləri və əldə ediləcək nəticələri dəyişdirmək. Məsələn, xəritədə qitələri rənglərinə görə müəyyənləşdirmək və adlandırmaq, bu zaman digər şagirdlər ölkələri və onların paytaxtlarını tapıb adlandırırlar.

Adaptasiya növlərinə - akkomodasiya və modifikasiyaya qayıdaq. **Akkomodasiya** zamanı şagirdin konkret materialı *necə* mənimsəməsi və ya konkret aktivliyi yerinə yetirməsi və sonradan onu nümayiş etdirməsi ilə bağlı dəyişiklik baş verir. Cədvəldə "*" (ulduz) simvolu ilə biri və ya bir neçəsi akkomodasiya zamanı dəyişən adaptasiya komponentləri qeyd olunub. Əsas konsepsiya aşağıdakı kimidir: xüsusi təhsil ehtiyacı olan şagird sinif üçün ümumi olan materialı sinif yoldaşlarından fərqli bir formada, əlavə

dəstək və biliyin alternativ nümayiş formalarından istifadə edilərək təqdim olunduğu halda, mənimsəyə biləcəkm.

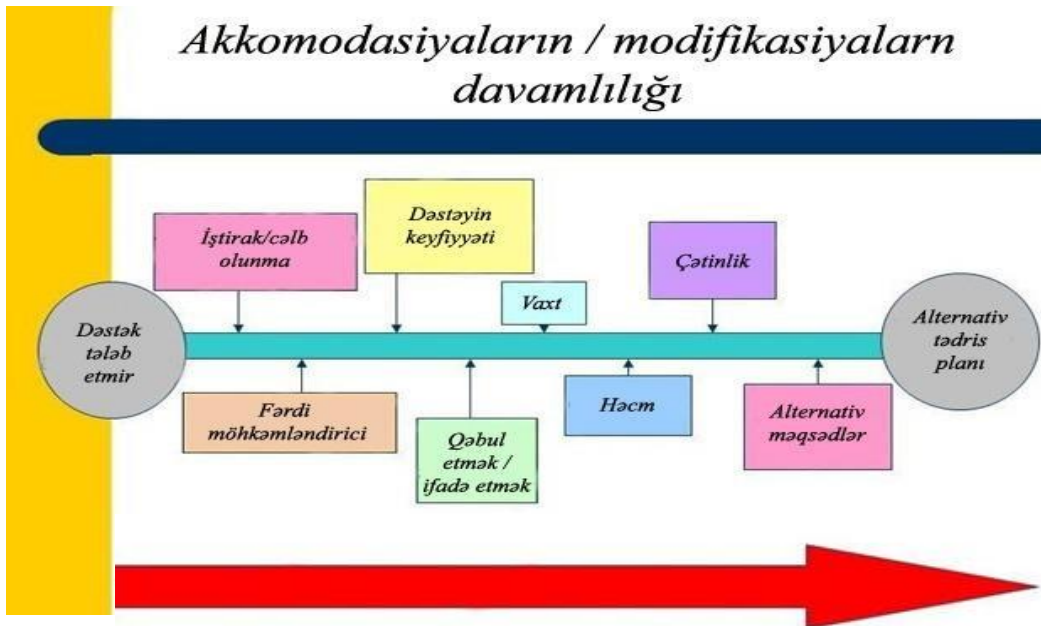
Akkomodasiya zamanı, xüsusi təhsil ehtiyacı olan şagirdin təlim tələbləri azalmır, lakin ona əlçatma imkanı dəyişir.

Nümunə: Şagird mətni sinif yoldaşlarında olan eyni materialdan yazır, lakin qələm və kağız əvəzinə iPad və ya kompüterdən istifadə edir.

Əgər akkomodasiya kifayət deyilsə, bu halda modifikasiya lazım gəlir. O şagirdin nəyi öyrəndiyini və ya ondan nəyi öyrənməsini gözlədiyimizi nəzərdə tutur. Cədvəldə "●" (qara nöqtə) simvolu ilə modifikasiya zamanı əlavə olaraq dəyişdirilən adaptasiya komponentlərini qeyd olunub.

Nümunə: Şagird həmyaşdılarının mətnindən fərqli və öz imkanlarına uyğun seçilmiş materialdan qısa mətn yazır.

Akkomodasiya və modifikasiyaları daha yaxşı başa düşmək üçün adaptasiyanın komponentlərindən asılı olaraq, kiçik dəyişikliklərdən daha mürəkkəb və kompleks dəyişiklik ehtiyaclarına qədər davamlılığı göstərən aşağıdakı şəkli təqdim edirik. Davamlılığın sonunda biz alternativ tədris planının yaradılması zərurətinə gəlirik. Xüsusi təhsilə ehtiyacı olan ağır və çoxsaylı psixi pozğuntuları olan şagirdlər üçün alternativ tədris planı tərtib edilir.

Adaptasiya növləri

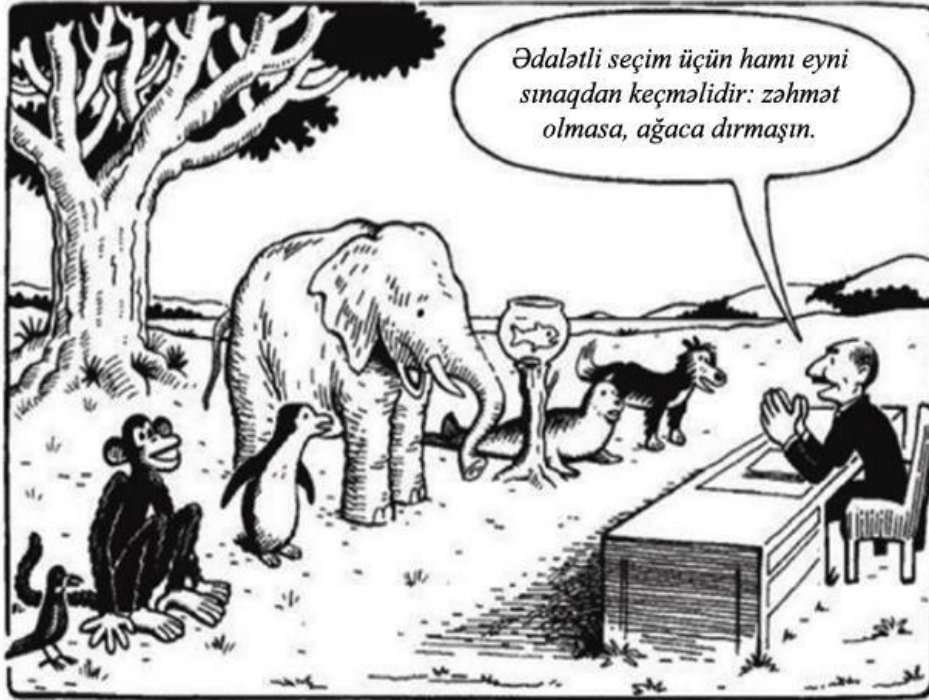
Akkomodasiya	Modifikasiya
<ul style="list-style-type: none"> • Təlim standartları və gözləntiləri dəyişmir. Şagirdin sinif yoldaşları ilə eyni nəticələr əldə etməsi gözlənilir. • Şagird sinifə verilən oxşar tapşırığı yerinə yetirir, lakin onun üçün dəstək, məlumatı əldə etməsi və sonra ifadə/nümayişinin vaxtı və forması dəyişə bilər. • Qiymətləndirmə dəyişmir. <p><i>Ümumi akkodasiya nümunələri:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ○ Böyük şrift ○ Tapşırığı yerinə yetirmək üçün əlavə vaxt ○ Konkret tapşırıqların verilməsi ○ Uyğunlaşdırılmış yazı vasitələri ○ Audio məlumatların vizual materialla zənginləşdirilməsi ○ Hərəkət/istirahət üçün yer ○ Əlavə vizual və şifahi materiallar ○ Mətnə işarələr qoymaq ○ Kompüter və kalkulyatordan istifadə ○ Audio kitablar ○ Dinlənən məlumatın/təlimatların şagird tərəfindən təkrarlanması ○ Qrafik və cədvəllərdən istifadə ○ Diqqəti yayındıran amilləri azaltmaq ○ Rutin və struktur təklif etmək ○ Vizual gündəlik cədvəl ○ Gündəlik həyatdan nümunələr ○ Yerində əks-əlaqə <p>Sorğu və qiymətləndirmədə akkodasiya nümunələri:</p> <ul style="list-style-type: none"> ○ Tez-tez fasilələr ○ Əlavə vaxt və ya vaxt 	<ul style="list-style-type: none"> • Şagirdlər üçün təlim standartları və gözləntilər fərqlidir və onların imkan və ehtiyaclarına uyğunlaşdırılır. • Şagird sinifdən fərqli bir tapşırığı yerinə yetirir və onun mürəkkəbliyi, məzmunu, icra forması və s. dəyişir. • Qiymətləndirmə məqsədlərdən asılıdır. <p><i>Ümumi modifikasiya nümunələri:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ○ Öyrənilən mövzudan asılı olaraq alternativ kitab və materiallardan istifadə ○ Oxu fəaliyyətləri yerinə film və videodan istifadə ○ Yazılı tapşırıqlar yerinə sadə layihələrin hazırlanması ○ Sadə sözlər və qısa cümlələrlə sualların formalaşdırılması ○ Tapşırıqları və testləri dəyişdirilməsi ○ Vaxtın dəyişdirilməsi ○ Məqsədlərə görə qiymətləndirmə Davranış modifikasiyasına nümunələr: ○ Tapşırıqlar arasında fasilə ○ Yerində əks-əlaqə ○ Fövqəladə hallarda planın olması ○ Pozitiv həvəsləndirmədən istifadə ○ Şagird dəstəyi resurslarından həmyaşıdların istifadəsi

<p>məhdudiyyətinin aradan qaldırılması</p> <ul style="list-style-type: none">○ Şifahi sorğu○ Alternativ cavablı suallar, “Doğru/Yanlış” tipli suallar○ Qısa cavabların alınması○ Şifahi göstərişlərin verilməsi○ Testdən əvvəl istiqamət vermək○ Sualların qısa formalaşdırılması○ İstiqamət vermək üçün vurğular○ və s.	<ul style="list-style-type: none">○ Arzuolunan davranışın modelləşdirilməsi○ valideynlərin ev tapşırıqları haqqında məlumatlandırılması○ Sınıfdə davranış qaydaları/sazişləri tərtib etmək (nəzərə çarpan kartlardan istifadə)○ Dinamikanın monitorinqi və irəliləyişlərin qeydi○ və s.
---	---

Ümumi təlim-tədris yanaşmaları və strategiyaları

Ümumi təhsil müəssisində inklüziv təhsil və mühiti və xüsusi təhsilə ehtiyacı olan şagirdlər üçün akademik, sosial, idrak və ya funksional bacarıqların uğurlu təlim-tədris prosesini təmin etmək məqsədi ilə, tədqiqatlar və beynəlxalq təcrübələrə əsasən, effektivliyi təsdiqlənmiş/tanınmış yanaşma və strategiyalardan istifadə etmək və həyata keçirmək lazımdır. Effektiv, sübuta əsaslanan konkret strategiyaları nəzərdən keçirərkən, onların həyata keçirilməsinə və istifadəsinə birbaşa keçməzdən öncə, ümumi təhsil mühitini, mədəni kontekstini və məktəbin gündəlik reallığını nəzərə almaq lazımdır. Strategiyalar mədəni xüsusiyyətlər baxımından uyğun olmalı, müəllim və mütəxəssislərin bilik, bacarıq, imkan və təcrübələrinə, habelə şagirdin özünün, valideynlərin, ailənin və cəmiyyətin dəyər və maraqlarına uyğun olmalıdır. (Cook and Cook 2011; Habib et al. 2013).

Naməlum müəllifin bu illüstrasiyasını tez-tez başqa bir naməlum müəllifdən bir sitat müşayiət edir:

“Bütün insanlar dahidir. Amma balığı ağaca dırmaşmaq qabiliyyətinə görə mühakimə etsək, o, daim bacarıqsız olduğu inancı ilə yaşayacaq”. (“Everybody is a genius. But if

you judge a fish by its ability to climb a tree, it will live its whole life believing that it is stupid”). Bu illüstrasiya və sitat yumoristik olsa da, qiymətləndirmə və tədris prosesində şagirdin fərdi ehtiyaclarını və xüsusiyyətlərini nəzərə almağın, bərabər əlçatma və şəraitin təmin edilməsinin, uyğunlaşdırılmış xüsusi yanaşmalardan və müxtəlif strategiyalardan istifadə etməyin nə qədər vacib olduğunu aydın şəkildə göstərir ki, nəticə olaraq şagird özünü dərk etmək, aşkarlamaq, inkişaf etdirmək imkanı əldə etsin. Şagirdin mühitin müsbət, proqnozlaşdırıla bilən və təhlükəsiz olduğunu hiss etməsi vacibdir, burada diqqət onun zəif tərəflərinə deyil, güclü tərəflərinə yetirilir. Onun imkanlarını, resursu görür və uyğunlaşdırılmış/stimullaşdırıcı təhsil prosesi təklif etməklə ona özünü üzə çıxarmaq, inkişaf etdirmək, müsbət və uğurlu təcrübə əldə etmək imkanı verilir ki, bu da onun özünüidarəetmə qabiliyyətinə və motivasiyasına təsir edir.

Aşağıda müzakirə etdiyimiz strategiyalar bir sıra mədəni və təhsil baxımından müxtəlif şəraitlərdə uğurla istifadə edilmiş və həyata keçirilmişdir, müvafiq olaraq, onlar Cook and Cook tərəfindən yuxarıda göstərilən meyarlara cavab verirlər. Onların hər birini nəzərdən keçirək.

Universal tədris dizaynı

Universal tədris dizaynı dərslərin, materialların və resursların yaradılması/hazırlanması və təhsil mühitinin bütün şagirdlərin, o cümlədən xüsusi təhsil ehtiyacı olan şagirdlərin fərqli təlim üslublarına uyğun şəkildə təşkilini nəzərdə tutur. Universal dizayn prinsipi hər bir şagirdə faydalı olan yanaşma və strategiyaların inkişafını/həyata keçirilməsini əhatə edir. Bir konkret yanaşmanı birbaşa və davamlı şəkildə tətbiq etməklə, bütün şagirdlərə uyğunlaşdırmaq demək olar ki, mümkün deyil. Universal tədris dizaynı müxtəlif yollardan istifadə ehtiyacını tanıyır. Onların vasitəsilə şagirdlərə fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, müxtəlif amillər və komponentlərin uyğunlaşdırılması və dəstəkləyici, problemlə və stimullaşdırıcı mühit-şəraiti yaratmaqla, təlim imkanı və əlçatma verilir.

Universal tədris dizaynı yanaşması memarlıq sahəsindən gəlir və ilk dəfə ingilis memarı (Ronald Mays) tərəfindən hamı üçün əlçatan olan bina strukturunu təsvir etmək üçün istifadə edilmişdi. Sonradan universal dizayn müxtəlif məhdudiyətləri olan insanlar üçün əlçatan və istifadə edilə bilən, eyni zamanda başqaları üçün faydalı olan yerlər, tikililər və obyektlər yaratmağı hədəfləyən bir hərəkət kimi formalaşdı. Məsələn, pandus və avtomatik qapılar gündəlik həyatda rastlaşdığımız universal dizaynın görünən nümunələridir.

Məsələn, avtomatik qapı nümunəsini nəzərdən keçirək: o, fiziki məhdudiyyətləri olan, motor və hərəkətilik baxımından çətinlikləri olan insanlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bizə belə bir qapı lazım olmaya bilər, bununla belə, bu həm də bizim üçün rahatlıq yarada və bizə müəyyən üstünlüklər verə bilər, xüsusən də əllərimiz çantalarla, məhsullarla, paketlərlə dolu olduqda və ya çox yorucu bir iş gününün sonunda. Oxşar prinsip təhsil mühitində də keçərlidir. Universal tədris dizaynına uyğun təşkil edilən təlim prosesi və məkan həm müəyyən çətinlikləri və ehtiyacları olan şagirdlər, həm də tipik inkişafa malik olan şagirdlər üçün faydalıdır.

Prosesi planlaşdırarkən universal tədris dizaynı yeddi fundamental meyarı əhatə edir:

- **Ədalətlik** – bütün şagirdlər üçün əlçatma və bərabər şərtlər
- **Sadəlik** – bacarıq və bilik səviyyəsindən asılı olmayaraq, başa düşülən və istifadəsi asandır
- **Çeviklik** - müxtəlif imkanları olan şagirdlər tərəfindən istifadə edilə bilər.
- **Yetərli/müvafiq ölçü və məkan** - İstifadə ölçü və hərəkətilikdən asılı deyil.
- **Səhvlərə qarşı tolerantlıq** - Səhvləri düzəltmək üçün yerində əks-əlaqə.
- **Minimum fiziki səy** - istifadəsi rahat, minimum səy tələb edir.
- **Aydın və başa düşülən ünsiyyət** - təqdim olunan məlumat hər kəs tərəfindən asanlıqla qavranılır və başa düşülür.

Universal tədris dizaynı üç mühüm komponenti - məlumatın çatdırılması, ifadə və məşğulluğu əhatə edən üç əsas prinsipə əsaslanır:

1. **Müxtəlif və çevik tədris vasitələrindən istifadə** - müxtəlif təlim üslublarına malik olan şagirdlərə informasiyanın qəbulu və biliklərin mənimsənilməsi prosesində müxtəlif üsullar, vasitələr və resurslar təklif etmək.
2. **Əldə edilmiş bilik və bacarıqların müxtəlif üsullarla ifadə edilməsi** - əldə edilmiş biliklərin nümayiş etdirilməsinin alternativ yollarının təklif edilməsi.
3. **Şagirdlərin iştirakının təşviqi** - şagirdin maraqlarının və motivasiya amillərinin nəzərə alındığı tədris mühitinin yaradılması.

Universal tədris dizaynı ümumi təhsil müəssisələrində və sinif otaqlarında şagirdin qiymətləndirilməsi, məktəb kurikulumun yaradılması və təlim-tədrisstrategiyaları baxımından aşağıdakı komponentləri nəzərə alaraq həyata keçirilə bilər. (Burgstabler, 2012):

- ✓ *Sınıf mühiti* - siniflərdə rəngarənglilik və inklüzivlik dəyərlərini əks etdirməlidir.
- ✓ *Ünsiyyət/interaksiya* - şagirdlər və müəllimlər arasında səmərəli əlaqə və ünsiyyətin qurulması.
- ✓ *Fiziki mühit* - bütün şagirdlərin məkana, resurslara və avadanlıqlara çıxışı olmalıdır.
- ✓ *Çatdırılma metodları* - təlimatlar bütün şagirdlər üçün başa düşülən olmalıdır.
- ✓ *İnformasiya texnologiyaları* – bütün şagirdlər üçün dərs materialları və digər informasiya resursları stimullaşdırıcı, çevik və əlçatan olmalıdır.
- ✓ *Əks-əlaqə* - Şagirdlər konkret və konstruktiv rəy almalıdırlar.
- ✓ *Qiymətləndirmə* - şagirdlərin dinamikasının və tərəqqisinin tez-tez qiymətləndirilməsi və əldə edilmiş nəticələrin təlim-tədrisstrategiyalarından istifadə prosesində nəzərə alınması/istifadəsi.
- ✓ *Akkomodasiya* - tapşırıqlar yaradılarkən xüsusi təhsil ehtiyacı olan şagirdlərin qabiliyyət və ehtiyacları nəzərə alınır.

Universal tədris dizaynı xüsusi təhsilə ehtiyacı olan şagirdlər də daxil olmaqla, bütün şagirdlər üçün fayda və uğurlu olmaq üçün həyata keçirilən strategiyadır: dərslər və resurslar istənilən təlim tərzinə malik şagirdləri nəzərə alaraq və onlara uyğun yaradılmış və təşkil edilmişdir. Dərsi təşkil edərkən, prosesi müxtəlif qabiliyyət və ehtiyacları malik olan şagirdlərə uyğunlaşdıracaq şəkildə necə inkişaf etdirmək/keçirmək olar, onlar üçün bərabər şərait və əlçatanlığın yaradılması gözdən keçirilir.

Təlim-tədrisin diferensial yanaşması/təlimatları

Eyni yaşda olan şagirdlərin ümumi cəhətləri çoxdur, lakin eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, onlar həm təlim bacarıqları baxımından, həm də digər amillər və xüsusiyyətlərə görə, bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər.

Qeyd olunan fərqlər xüsusi təhsilə ehtiyacı olan şagirdlərdə daha çox nəzərə çarpır. Bizi birləşdirən cəhətlər hamımızı insan, ayıran isə fərd edir. Diferensial təlim-tədris yanaşması zamanı şagirdlərin ümumi xüsusiyyətlərinə böyük əhəmiyyət verilir, onlar daha sonra prosesdə nəzərə alınır, lakin təlim və tədrisin əsas elementini fərqlərin, fərdi ehtiyacların və xüsusiyyətlərin nəzərə alınması təşkil edir.

Diferensial yanaşma/təlimat sinif prosesinin elə təşkil edilməsini nəzərdə tutur ki, şagirdlər məlumat almaq, terminləri və ideyaları mənimsəmək və öyrəndiklərini ifadə etmək baxımından müxtəlif vasitələrlə təmin olunsunlar. Başqa sözlə desək, bu yanaşma şagirdlərə məzmun və ideyaları başa düşmək, formalaşdırmaq, dərk etmək və müvafiq

məhsul yaratmaq üçün müxtəlif yollar təklif edir ki, hər kəs öz fərdi ehtiyaclarına, bacarıqlarına və təlim potensialına əsaslanaraq öyrənmək imkanı əldə etsin. Bütün şagirdlər öz bacarıqları, təcrübələri, bilikləri, ehtiyacları, təlim üslubları, motivasiyaları və şəxsi maraqları ilə unikal hesab olunur və yuxarıda qeyd olunanların hamısı nəzərə alınmaqla və şagirdlərə uyğunlaşdırılmaqla, tədris prosesi təşkil edilir. Diferensial tədrisdə müəllimin tətbiq etdiyi metod və strategiyalar fərdiləşdirilir və hər bir şagirdin imkanları nəzərə alınır ki, bu da son nəticədə motivasiyasının artmasına, onların bacarıq və maraqlarının maksimum dərəcədə nəzərə alınmasına, bir-biri vasitəsi ilə öyrənilməsinə və öz-özünə öyrənməyə kömək edir.

Bir çox hallarda dərslərdə təlim-tədris yanaşmaları, təklif olunan tapşırıq və fəaliyyətlər, təlimat xüsusiyyətləri daha çox bütün sinif üçün ümumidir, nəinki - diferensial və bütün şagirdlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmış. Məsələn, birinci sinifdə şagirdlərə eşitdikləri mətnin əvvəlinin, ortasının və sonunun şəklini çəkmək üçün verilən tapşırığı nəzərdən keçirək. Şagirdlərin hekayənin müxtəlif tərəflərini və elementlərini çəkmələri mümkün olsa da, onlar üçün məzmun və onun icrası və dərk edilməsi fəaliyyəti, son məhsul - ümumidir. Bu növ dərslər hamı üçün asan başa düşülən, sadə və tipikdir, lakin onlar diferensial təlim-tədris yanaşmalarından çox geri qalır. İllərdir şagirdlərə belə bir tipik dərs təklif etdiyimiz halda, diferensial sinif və dərslərin nə ola biləcəyini təsəvvür etmək təbii olaraq, bir qədər çətindir. Ənənəvi təlim-tədris üslubundan diferensial yanaşmaya keçməyin necə mümkün olduğunu başa düşmək üçün, ilk növbədə, diferensial təlim-tədris yanaşmasının və təlimatın nə olduğunu və nələrini nəzərdə tutduğunu bilmək vacibdir.

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, bir çox müəllimlər şagirdlərinin fərdi xüsusiyyətlərini və ehtiyaclarını görür və prosesə başlamazdan öncə tez-tez özlərinə sual verirlər: “Mən vaxtı, resursları və öz imkanlarımı necə ayıra bilərəm ki, effektiv ola bilim və şagirdlərimin bacarıq və potensialını maksimum dərəcədə artırmağı, aşkara çıxarmağı və həyata keçirməyi bacara bilim”. Müvafiq olaraq, bir çox müəllimlər prosesdə diferensial yanaşmadan əl istifadə edirlər ki, onun adını belə bilmirlər və ya ad verilməmişdən və konkret yanaşma formalaşmamışdan əvvəl ondan istifadə edirdilər. Belə müəllimlər müxtəlif qabiliyyətlərindən asılı olmayaraq, şagirdlərin hər gün böyüməsi və inkişafı üçün müvafiq ekoloji şəraitin təmin edilməsi üçün daim əllərindən gələni etməyə çalışırlar.

Diferensial yanaşmanın xüsusiyyətləri

Diferensial yanaşma zamanı müəllimlər təlim-tədris prosesinə şagirdin bilik və inkişafının mövcud mərhələsindən başlayırlar. Onlar üçün başlanğıc şərt şagirdlərin

təlim tərzı və potensialına görə bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənmələridir. Müvafiq olaraq, müəllimlər, şagirdlərin iştirakını və məlumatın səmərəli işlənməsi üçün ən yaxşı təcrübələri, rəngarəng və müxtəlif çətinlikdə tapşırıqlar verməklə, şagirdin maraqlarını nəzərə alacaq şəkildə və formada təlimat və tapşırıqlar təklif etməyə daim hazır olmalarının zəruriliyini dərk edirlər. Müəllimin tədris prosesində şagirdin özü ilə “rəqabətə girməsinə” əmin olması vacibdir, çünki məhz özü və keçmiş şəxsi təcrübələri ilə müqayisəsi böyümə və inkişaf üçün mühüm əsasdır.

Müəllim konkret üsul və strategiyalardan istifadə edərək, şagird üçün dərin və sürətli təlim-tədris prosesini təmin etməyə çalışır və eyni zamanda onların hər birinin inkişaf “xəritəsi”-nin unikal olduğunu nəzərə alır. Onun şagirdlərdən yüksək, lakin real gözləntiləri olmalı və daim əmin olmalıdır ki, istənilən şagird gözləniləndən daha çox öyrənə, bacardığına inandığından daha çox şey əldə edə bilər. Şagirdlərə zəhmətin uğur gətirəcəyinə inanmaq imkanı verilməlidir.

Diferensial tədrisdə müəllim vaxtda çevik olur, şagirdlərə müxtəlif strategiyalar təklif edir və təlim-tədris prosesində onların yoldaşı olmağa çalışır. Onun məqsədi dərş mühitinin və şagirdin öyrəndiklərinin ona uyğunlaşdırılmasını təmin etməkdir, yəni mühiti şagirdə uyğunlaşdırmağa çalışmaqdır. Demək olar ki, müəllimlər bir növ öz şagirdlərinin şagirdinə çevrilirlər.

Həmçinin, diaqnostiklər onlar üçün ən yaxşı strategiyaları seçirlər və icraçılar ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış resurslar yaradırlar.

Fərqli sinif mühitinin yaradılması üçün universal düstur yoxdur, lakin diferensial sinif mühitinin yaradılmasına gətirib çıxaran prinsiplər var:

- o ***Müəllim əsas və vacib məsələlərə yönəlir*** - heç kim müəyyən bir materialdan hər şeyi öyrənə bilməz. Beynimiz elə qurulub ki, yüksək tutumumuza baxmayaraq, müəyyən bir mövzu haqqında xatırladığımızdan daha çox məlumatı unuduruq. Buna görə də, müəllimin şagirdin başa düşməsi, öyrənməsi və yadda saxlaması lazım olan əsas aspektləri müəyyənləşdirməsi çox vacibdir. Hər bir fənn daxilində tapşırıqlar və təlimatlar əsas anlayışların, prinsiplərin və bacarıqların istiqamətində tərtib edilməlidir. Aydın, dəqiq və fərqli tapşırıqlar şagirdlərin marağını və məzmunu və məqsədi anlamaq ehtimalını artırır.
- o ***Müəllim şagirdlərin fərqlərini tanıyır*** - Uşaqlar kiçik yaşlarından öyrənirlər. Bəziləri topla oynamağı, bəziləri gülməli hekayələr danışmağı, bəziləri rəqəmləri idarə etməyi və ya insanları sevindirməyi yaxşı bacarır. Onlar həmçinin başa düşürlər ki, bəzilərimizdə oxuda, davranışda və ya başqa çətinliklər var. Uşaqlar erkən yaşlarından dünyanı, hamımızın bir-birimizdən müəyyən mənada fərqli olduğumuz bir dünya kimi, qəbul etməyə meyllidirlər. Onlar eyni olmağa can atırlar,

əksinə qələbə və tanınma hissini axtarırlar və bu da başqaları tərəfindən hörmət edildiyini, dəstəkləndiyini, qayğı göstərildiyini hiss etdikdə və ya heç vaxt öhdəsindən gələ bilməyəcəklərini düşündükləri çətinliklərin həllini təklif etdikdə (təmin etdikdə) əldə edilir. Müəllim başa düşür ki, bütün şagirdləri, daim axtarışında olduqları qayğı, təhlükəsizlik, mənsubiyyət, nailiyyətlər və uğur qazanmaq hissi üçün əsas ehtiyaclar birləşdirir. Məhz fərqi nəzərə almaqla, bu ehtiyacları qarşılamaq mümkündür. Təcrübəmiz, mədəniyyətimiz, cinsimiz, genetik və ya nevroloji xüsusiyyətlərimiz nəyi və necə öyrəndiyimizə təsir göstərir. Diferensial dərslər mühitində müəllim şagirdləri qeyd- şərtsiz olaraq olduqları kimi qəbul edir və onlardan ola biləcəkləri kimi olmalarını gözləyir.

o ***Şagirdin qiymətləndirilməsi və təlim-tədris prosesi bir-birindən ayrılmazdır*** - Təlim-tədris prosesində istifadə olunan metod və strategiyalar şagirdin qiymətləndirilməsi əsasında hazırkı vəziyyəti və bacarığı ilə müəyyən edilir. Müəllim şagirdin yaradıcılıq və təlim prosesini müşahidə edir. Alınan məlumat nəticəsində onun hansı biliyə malik olduğunu, necə öyrənəcəyini və konkret fəaliyyətin ona münasibətdə effektiv olub-olmadığını müəyyənləşdirir. Şagirdlərin qiymətləndirilməsinin əsas məqsədi şagirdlərə səhvlərini və uğursuzluqlarını əks etdirmək/sənədləşdirmək deyil, onların təlim prosesini yaxşılaşdırmağa dəstək verməkdir.

o ***Müəllim məzmunu, prosesə və məhsula (nəticəyə) uyğun olaraq dəyişdirir-uyğunlaşdırır***

– Müəllim qiymətləndirmə nəticələrinə əsasən, məzmunu, prosesi və məhsulu dəyişdirir/uyğunlaşdırır bilər.

Məzmun - şagirdin nəyi öyrənməli olduğu, həmçinin biliklərin, ideyaların, konsepsiyaların mənimsənilməsi və bacarıqların inkişaf etdirilməsi prosesinin əldə olunduğu resurslar və mexanizmlər nəzərdə tutulur.

Proses - şagirdlərin bacarıq və imkanları nəzərə alınmaqla yaradılan fəaliyyətlər, yəni şagirdin bilik və məzmunu necə və hansı yolla mənimsəməsi nəzərdə tutulur.

Məhsul (nəticə) – şagirdin yiyələndiyi biliyi nümayiş etdirdiyi ifadə vasitələri və üsulları.

Şagirdlər bir-birindən hazırlıq, maraq və təlim profilinə görə fərqlənirlər.

Hazırlıq şagirdin konkret bilik və ya bacarıqlara malik olması ilə bağlı başlanğıc nöqtəsidir. Daha az inkişaf etmiş hazırlığa malik şagird ehtiyac duya bilər:

- İrəli getməsi üçün ona çətinlikləri müəyyən etmək / dəf etməkdə kömək edəcək birinə.

- Daha çox birbaşa təlimat və təcrübə almaq imkanına.
- Daha strukturlaşdırılmış, başa düşülən və/və ya konkret, daha az addımlı və onun təcrübəsinə daha yaxın olan fəallıqlara/materiallara.
- Daha əvvəlcədən təşkil edilmiş və proqnozlaşdırıla bilən tədris prosesinə.

Maraq - şagirdin konkret bir mövzuya və ya bacarıqlara yönəlməsi, marağı və ya həvəsi nəzərdə tutulur. Məsələn, bir şagird mağazada alış-veriş etməyi xoşladığı üçün ədədləri və riyazi manipulyasiyalarını bəyənmə bilər və ya sevimli cizgi filmi ingilis dilində olduğu üçün ingilis dili dərsinə maraq göstərə bilər.

Təlim profili - şagirdin necə öyrəndiyi nəzərdə tutulur. Buna səbəb üstünlüklər, cins, mədəni xüsusiyyətlər və ya təlim tərzinə ola bilər. Bəzi şagirdlər dinləyərək və həmyaşdları ilə birlikdə daha yaxşı öyrənirlər, digərləri isə təkbaşına oxumağa və ya yazılı məlumatları daha yaxşı mənimsəməyə üstünlük verirlər. Bəzi şagirdlər məlumatı qavramaq üçün konkret materialı təfərrüatlara və tərkib aspektlərə ayırmağa olurlar, digərləri isə konkret aspektləri mənimsəməkdə çətinlik çəkdikləri üçün ümumilik prinsipinə üstünlük verirlər.

Müəllim şagirdlərin xüsusiyyətlərini (hazırlıq, maraq, təlim profili) nəzərə alaraq, bir və ya bir neçə elementi (məzmun, proses, məhsul) uyğunlaşdırma bilər. Dəyişiklik

(1) şagirdin buna ehtiyacı müəyyən olunduqda və (2) müəllim modifikasiyanın şagirdin ideyaları mənimsəməsi və mühüm bacarıqlardan istifadə etməsi ehtimalını artırdığına əmin olduğunda lazımdır. Bəzən modifikasiyanın dördüncü elementi formalaşır – dərs mühiti - effektiv tədris üçün optimal şərtlərin yaradılmasının həm fiziki (məsələn, fərdi və qrup fəallıqları üçün mebel, işıqlandırma və s.), həm də psixoloji amilləri (məsələn, təhlükəsiz bir mühit və lazımsız qıcıqlandırıcı amillərin olmadığı sakit məkan) nəzərdə tutulur.

○ ***Bütün şagirdlər təlim prosesində iştirak edirlər*** - bəzi şagirdlər, konkret məsələ onların praktiki təcrübələri və gündəlik həyatı ilə əlaqəli olduqda, daha yaxşı öyrənəcəklər, digərləri isə ideya haqqında daha konseptual fikir yürüdə bilərlər. Bəzi şagirdlər dəqiqliyi sevirlər və yaradıcılıqdan qaçirlar. Bəziləri eşitdikləri hekayə haqqında mahnı oxumaq, bəziləri rəqs etmək, bəziləri isə müəllifə və ya qəhrəmana məktub yazmaq istəyirlər. Effektiv təlim-tərbiyə prosesinin əldə edilməsi fərdlərin şəxsiyyətinə və şəxsi xüsusiyyətlərinə hörmət və nəzərə alınması ilə mümkündür. Müəllim üçün vacibdir:

- Hər bir şagirdin hazırlıq səviyyəsinə hörmət etmək.
- Bütün şagirdlərin böyümə- inkişaf üçün resursları var və bu prosesdə onlara dəstək olmaq.
- Şagirdlərə bilik və bacarıqlara yiyələnmək imkanı olan, əldə olunan biliyə uyğun olaraq çətinlik dərəcəsi artan təhsil mühiti təklif etmək.
- Eyni dərəcədə maraqlı, aktual, stimullaşdırıcı və cəlbədicil mövzular, materiallar və resurslar hazırlamaq.

Hər bir şagirdə onun üçün maraqlı olan və onun fəal iştirakını tələb edən tapşırıqlar verilməlidir. Müəllimin məqsədi ondan ibarətdir ki, şagird daim öz bacarıqlarına uyğun problemlə üzləşsin və verilən resurslardan, məlumatlardan və ya prinsiplərdən istifadə edərək, yeni məlumatları uğurla başa düşsün və istifadə edə bilsin, daha sonra isə tədrisin növbəti mərhələsinə keçə bilsin. Diferensial tədris yanaşması o demək deyil ki, hər bir şagirdə fərqli mövzu və ya məsələ verilir. Onun əsas dəyəri ondan ibarətdir ki, ümumi məqsədə nail olmaq prosesində mürəkkəbliyi, istifadə olunan strategiyalar və konkret şagird üçün resursların dəyişdirilməsi baxımından, konkret mövzu çevikliyə imkan verməlidir.

○ ***Təlim-tədris prosesində şagirdlər və müəllimlər arasında əməkdaşlıq*** - müəllimlər tədris prosesinin əsas “memarlarıdır”, şagirdlər isə layihələndirmə və tikinti prosesində köməklik göstərilirlər. Müəllimin əsas fəaliyyəti effektiv tədris prosesinə nəyin töhfə verdiyini bilmək və sinifdə iş dinamikasına və vaxtdan səmərəli istifadəyə kömək edəcək məqsədlərə uyğun müxtəlif strategiya və yanaşmalar planlaşdırmaqdır. Diferensial tədris yanaşması çərçivəsində müəllim dərslərin gedişi zamanı fasilitator, planlaşdırıcı, köməkçi rolunu oynayır, şagirdlər isə bu prosesin mühüm, həlledici və fəal iştirakçı və tərəfdaşlarıdır. Müəllim tədris zamanı onları daim müəyyən qərarların qəbulu prosesinə cəlb edir ki, bu da şagirdlərin müstəqil, qərar qəbul edən və özünü tənzimləyən şəxsiyyət kimi formalaşmasına kömək edir. Şagirdlər fənn və ya materialın çətinliyi/asanlığı, tədris prosesi ilə maraqlandıqları, köməyə ehtiyac duyduqları və təkbəşinə işləməyə hazır olduqlarında, hər zaman müəllimə məlumat verə bilirlər. Diferensial sinif mühiti şagirdə uyğunlaşdırılmış məkandır. Şagirdlər prosesin fəal

liderləri və iştirakçılarıdır, müəllim isə vaxtı, məkanı, materialları və fəallıqları təşkil etməklə məşğuldur. Şagirdlərdə fərdi və ya qrup məqsədlərinə çatmaq yolunda bir-birinə və özlərinə kömək etmək bacarıqlarını inkişaf etdirdikdə müəllimin effektivliyi artır. Tədris prosesində şagirdlər müxtəlif və geniş təlim imkanlarına çıxış əldə etmək üçün qruplarda və əlaqələndirilmiş şəkildə işləyirlər. Effektiv şəkildə planlaşdırılmış qrup fəaliyyətləri şagirdlərə bütün sinif, kiçik qrup və ya fərdi səviyyədə araşdırmaq, yeni kəşflər etmək və özlərini inkişaf etdirmək imkanları yaradır.

o **Müəllim qrup və fərdi normaları tarazlaşdırır** - müəllim həm qrup, həm də fərdi normalardan məlumatlıdır. Konkret bir şagirdin tədrisi ilə bağlı çətinliklər yarandıqda, müəllimin iki məqsədi var: birincisi, - şagirdin bacarıq və biliklərinin mümkün qədər tez inkişafı və təkmilləşməsinə onun imkanları daxilində qayğı göstərməlidir (hər kəs öz səlahiyyətlərini və potensialını nəzərə alaraq öyrənir). İkincisi, şagirdin və valideynlərin onun fərdi məqsədləri barədə məlumatlı olmasından əmin olmalıdır.

o **Sinif mühiti çevikdir** - müəllimlər və şagirdlər başa düşürlər ki, şagirdin fərdi və ya sinfin ehtiyaclarını ödəmək üçün resursları, tədris üsullarını, qrup işini, qiymətləndirmə sistemlərini və sinif məkanının digər xüsusiyyətlərini dəyişdirmək, uyğunlaşdırmaq və tənzimləmək olar.

Nə üçün diferensial yanaşma?

Ənənəvi təlim mühitində müəllim aparıcı rolunu oynayan və passiv şəkildə gözləyən şagirdlərə bilik verən “mütəxəssis” kimi görünür. Şagirdlərə müxtəlif öyrənmə üslublarından və qabiliyyətlərindən asılı olmayaraq ümumi tapşırıqlar verilir. Nəticə etibarlı ilə onların fərdi qabiliyyətləri və ehtiyacları müəyyən qədər göz ardı edilir.

Diferensial təlim-tədris modeli, əvvəlcə də qeyd edildiyi kimi, əsas diqqətin müəllimdən şagirdə keçdiyi alternativ yanaşmadır və nəticə olaraq, şagird bilik əldə etmə prosesində lider və fəal iştirakçıya çevrilir. Tədris mühiti və təklif olunan fəallıqlar və ya tapşırıqlar elə təşkil edilir ki, şagirdlərin fərdi ehtiyacları, maraqları və qabiliyyətləri nəzərə alınsın, onların mövcud bacarıqlarına uyğun olsun, şagirdlər üçün cəlbəedici və stimullaşdırıcı olsun. Müəllim mühiti təşkil edən, hazırlayan, təkan verən, şagirdi qiymətləndirməyə, ifadə etməyə, yeni məlumatı qavramaq və bilik əldə etmək bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edən fasilitator olur.

Ənənəvi və diferensial təlim mühitləri arasındakı oxşarlıqları və fərqləri nəzərdən keçirək:

Ənənəvi	Diferensial
Şagirdlərin fərqləri gözə çarpan və problemlə dolu olduqda bilinir və yoluna qoyulur.	Şagirdlərin fərqliliklərinin nəzərə alınması yanaşmanın əsas prinsipidir.
Qiymətləndirmə şagirdin əldə etdiyi biliyin nəticəsini müəyyən etmək üçün təlim prosesinin sonunda aparılır.	Qiymətləndirmə istifadə olunan strategiyaların effektivliyini yoxlamaq və lazım gələrsə, şagirdə daha çox uyğunlaşdırılmış dəyişikliklər etmək üçün davamlı bir prosesdir.
Uğurlu təlimin konkret anlayışı və tərifinin mövcud olması	Şagirdin uğuru onun fərdi inkişafı, təlim dinamikası nəzərə alınmaqla və ilkin vəziyyəti müqayisə etməklə, kompleks şəkildə nəzərdən keçirilir.
Şagirdin maraqları çox vaxt diqqətdən kənar qalır.	Şagirdlərə daim öz maraqlarına uyğun təlim seçimləri etmək imkanı verilir.
Təlim profilləri üçün nisbətən az variant nəzərə alınır.	Bir sıra təlim profilləri nəzərdə tutulur və təklif olunur.
Bütün sinifə verilən təlimatın miqdarı üstünlük təşkil edir.	Müxtəlif təlimatlardan istifadə olunur.

Təlimin və tapşırıqların xüsusiyyətləri əvvəlcədən müəyyən edilmiş mətnlərdən və kurikulumdan asılıdır.	Şagirdin maraqları, hazırlığı və təlim profili tapşırıqların və təlimatların xüsusiyyətlərini müəyyən edir.
Bir növ test təklif edir.	Şagirdə müxtəlif test imkanları verilir.
Vaxtda çevik deyil	Vaxtda çevikdir və şagirdin fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılır.
İdeyaları və hadisələri vahid olaraq şərh etmək imkanı	İdeyaların və hadisələrin şərhində müxtəlif baxışlar və perspektivlər yaradılır.
Müəllim tərəfindən şagirdin davranışına göstəriş verilir və idarə olunur	Müəllim şagirdlərə kömək edir və onlara öz-özünə təlim bacarıqlarını inkişaf etdirmək imkanı yaradır.
Problemlər müəllim tərəfindən həll edilir.	Şagirdlər problemlərin həlli prosesində başqalarına və müəllimə kömək edirlər.
Məqsədlər müəllim tərəfindən bütün sinifə uyğun formalaşdırılır.	Şagirdlər sinif üçün ümumi və fərdi məqsədlərin formalaşdırılması prosesində müəllimlə əməkdaşlıq edirlər.
Bir qiymətləndirmə formasından istifadə olunur.	Şagirdlərin qiymətləndirilməsinin müxtəlif formalarından istifadə olunur.

Konkret təlim-tədris strategiyaları

Xüsusi təhsilə ehtiyacı olan şagirdlərin uğurlu və keyfiyyətli həyatının və təhsilinin təmin edilməsini nəzərdə tutan bu çox önəmli işin başında valideynlərlə birlikdə, təhsil sahəsinin nümayəndələri (məktəb rəhbərliyi, müəllimlər və ya inklüziv təhsillə məşğul olan mütəxəssislər) dayanır. Bunun üçün təlim-tədris və onlarla iş prosesində effektiv və sübuta əsaslanan strategiyalardan, yəni güclü nəzəri bazaya malik və effektivliyi etibarlı tədqiqatlarla təsdiqlənmiş konkret tədris metodlarından istifadə etmək lazımdır. Məqsədiniz sizi oxşar strategiyalarla tanış etməkdir və bu yolla onların uğurlu şagird olmalarına daha yaxşı kömək etmək üçün gördüyünüz işin effektivliyini artıracaqsınız. Tədris prosesinizin effektivliyi bir neçə göstəricidən asılıdır:

- Bilik, məlumat, anlayışların mənimsənilməsi və bacarıq və dəyərlərin inkişaf etdirilməsi prosesini nə qədər dəyərli və keyfiyyətli edirsiniz.
- Şagirdin müstəqillik dərəcəsini nə dərəcədə artırmağa çalışırsınız ki, o, öz imkanları daxilində gələcəkdə öz təlim prosesini idarə edə bilsin.
- Şagirdə rifah və özünü təsirli hissetmə duyğusuna nə dərəcədə şərait yaradırsınız?

Böyük Britaniyada aparılan son tədqiqatlar göstərdi ki, çətinliklərin öhdəsindən uğurla gələn müəllimlər aşağıdakı bacarıqlara malikdirlər:

- Effektiv təşkilatçılıq bacarıqları: müəllimlərin dərəcə dair əvvəlcədən müəyyən edilmiş baxışı var və həmişə şagirdlərin bunu yaxşı başa düşdüklərindən əmin olurlar. Onlar öz resurslarını təşkil edir və aydın, əvvəlcədən müəyyən edilmiş və sakit bir sinif rejimi qururlar.
- Pozitiv sinif mühiti: müəllimlər şagirdlərinə müsbət münasibət bəsləyir və sağlam və xoşbəxt sinif mühiti yaradırlar ki, burada qarşılıqlı hörmət və uğur üçün müsbət gözləntilərin daimi mövcudluğu rəhbər prinsiplərdir.
- Tədrisin fərdiləşdirilməsi: müəllimlər şagirdlərin ehtiyaclarına və maraqlarına qarşı həssasdırlar, müxtəlif və uyğunlaşdırılmış resurslar təklif edərək, onları razı salmağa və təmin etməyə çalışırlar.
- Dialoji təlim-tədris metodu: proses şagirdlər arasında əməkdaşlıq və razılıq əsasında həyata keçirilir, bu müddət ərzində onlar bir-birindən və

müəllimdən müvafiq rəy alırlar.

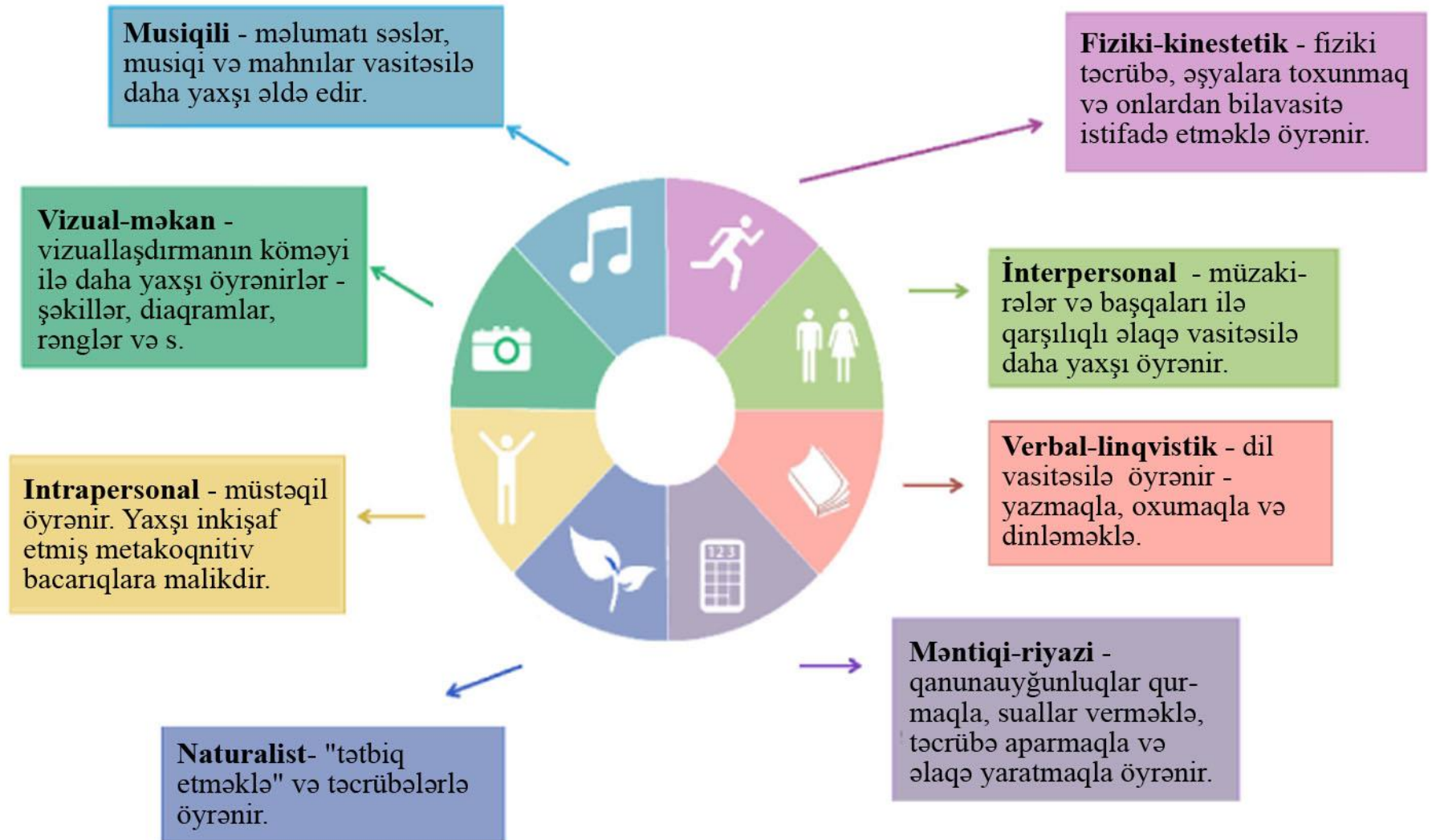
Müəllim fərdi strategiyadan istifadə edə bilər, lakin tez-tez bir neçə metodu birləşdirərək, kombinasiyada istifadə etməsi halları da olur. Bu strategiyalar idrak, davranış, sosial-emosional sahələrə və/yaxud təlim kontekstinə və mühitinə yönəldilə bilər.

Təlim-tədris prosesinin daha səmərəli olması üçün strategiya və metodlar seçilərkən, şagirdin təlim tərzini nəzərə almaq lazımdır.

Təlim üslubunda nəzərdə tutulan nədir?

Yəqin ki, "təlim tərzini" bir çoxlarına tanış termindir. Hər bir şagird unikaldir və bir-birindən fərqlidir. Müvafiq olaraq, onların informasiyanı qavramaq və onun üzərində işləmək qabiliyyəti müxtəlifdir ki, bu da öz növbəsində, təlim-tədris prosesinə təsir göstərir. Təlim tərzini insanın xarakterik xüsusiyyəti və məlumatı anlamaq, mənimsəmək, üzərində işləmək, saxlamaq və bərpa etməyin ən yaxşı yoludur, bu isə bilik və bacarıqların əldə edilməsi prosesini asanlaşdır. Çoxları üçün hər hansı bir üsulla çatdırılan material məqbuldur, lakin onlardan ən azı birinə üstünlük verildiyi hesab olunur. Hər bir fərdin özünəməxsus bioloji və inkişaf xüsusiyyətləri vardır ki, bu da onların təlim və yeni biliklər əldə etmək qabiliyyətini müəyyən edir. İnkişaf üzrə məşhur amerikalı psixoloq Hovard Qardner 20-ci əsrin səksəninci illərində "çoxşaxəli intellekt nəzəriyyəsi"-ni irəli sürdü, buna əsasən 8 müxtəlif intellekt növü və onların müvafiq təlim və məlumatların işlənməsi üslubları mövcuddur. Bunlar: verbal-linqvistik, məntiqi-riyazi, məkan-vizual, musiqi-ritimli, bədən-kinestetik, naturalist, fərddaxili və interpersonal intellektdir (aşağıdakı cədvələ baxın). Şagirdləri cəlb etmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə edirik. Bəzən seçdiyimiz yollar uğurla işləyir və məqsədimizə çatırıq, lakin bəzən onları konkret tapşırığa daxil etmək çətin olur. Biz bir çox üsul və strategiyaları sənaya bilirik, lakin bu, fərdin təlim tərzinə uyğun gəlmədiyi üçün konkret halda təsirli olmaya bilər. Şagirdin üstünlük verdiyi təlim tərzinin müəyyən edilməsi və ona uyğun tədris metod və strategiyalarının uyğunlaşdırılması effektiv prosesə nail olmaq üçün ilkin şərtidir.

Təlim üslublarını təsnif etmək üçün bir çox model var, lakin onların arasında ən çox yayılmış VAK (VAK (*Visual, Auditory, Kinaesthetic*)) modelidir: vizual (görmə), audial (eşitmə) və kinestetik (bədən). Bu model təlimi üç əsas üslub və metoda görə təsnif edir. Onların hər birini nəzərdən keçirək:

Təlim tərzii	Xüsusiyyətlər	Metodlar
<p>Audio (musiqili) – təlim tərzinə malik olan şagirdlər nitq və ya audio vasitəsilə çatdırılan məlumat və ya materialı daha yaxşı öyrənirlər. Özləri oxumaq-dansa, başqasının onlara oxuduğunu dinləməyə üstünlük verirlər. Tədrisin səmərəli keçməsində musiqi və ritmik melodiyalardan istifadə böyük rol oynayır.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Eşitdiklərini daha yaxşı xatırlayırlar • Xatırlamağın ən yaxşı yolu onu yüksək səslə söyləmək və təkrarlamaqdır • Onlar anlaşılmaz materialı yüksək səslə müzakirə etməyə üstünlük verirlər • Şifahi göstərişləri yaxşı xatırlayırlar • Onlar üçün uzun müddət susmaq çətindir • Yüksək səs-küy və ya sükut zamanı diqqət asanlıqla dəyişir • Qrup müzakirələrini sevirilər • Maraqlarını sözlə, şifahi şəkildə bildirirlər 	<ul style="list-style-type: none"> • dinləmək • danışmaq • müzakirələr • şifahi təkrarlar • səs qeydi • musiqi • audio yazılar və s.
<p>Vizual (məkan) – qeyd olunan təlim tərzii şagirdlər arasında ən çox yayılmış intellekt növüdür. Vizual vasitələrlə - illüstrasiyalar, şəkillər, kartlar, xəritələr, cədvəllər və s. vasitəsilə nümayiş etdirildikdə, onlar informasiya və materialı daha yaxşı qavrayır və mənimsəyirlər. Müəyyən bir cümlənin kağızın yuxarı sol və ya sağ hissəsində yazıldığını xatırlamaqda çətinlik çəkməyə bilirlər. Həmçinin, onlar film və ya cizgi filminə baxarkən konkret kadrları yaxşı</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Sözlərin və məzmunun yazılı şəkildə verilməsinə üstünlük verirlər • Bir şeyi şifahi şəkildə təsvir edərkən, daha yaxşı başa düşmək üçün onu şəkil və ya bir növ vizual ilə müşayiət etmək tövsiyə olunur. • Şifahi göstərişlərdən daha çox yazılı göstərişlərə üstünlük verirlər • Onlar daim sinifdəki mühiti və əşyaları müşahidə edirlər • Onlar diaqramlardan, cədvəllərdən və xəritələrdən istifadə etməklə daha yaxşı başa 	<ul style="list-style-type: none"> • şəkillər • diaqramlar • cədvəllər • qrafiklər • xəritələr • illüstrasiyalar • kartlar və v.s.

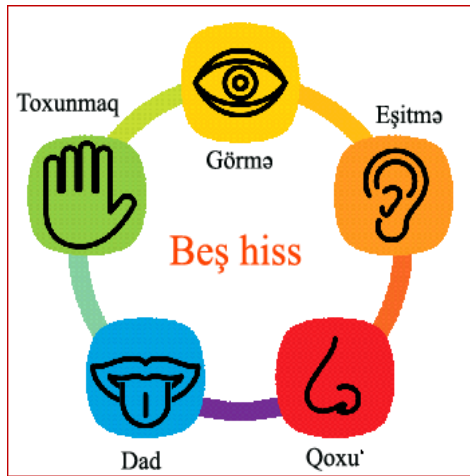
<p>xatırlaya, lakin eyni zamanda eşidilən sözləri xatırlamaya bilərlər. Məkan bacarıqları və oriyentasiya onların güclü tərəfləridir və effektiv tədrisdə böyük rol oynayır.</p>	<p>düşürlər</p> <ul style="list-style-type: none"> • Mətni oxuyarkən mühüm epizodları markerlə işarələməyə və vurğulamağa üstünlük verirlər 	
<p>Kinestetik (bədən)- təlim tərzini olan şagirdlər məlumatın təmasla (toxunmaqla) təqdimatı, bədənin hərəkəti və obyektlərin manipulyasiyası vasitəsilə daha yaxşı öyrənirlər. Təmas toxunuşu, kinestetik isə hərəkəti nəzərdə tutan, bir-biri ilə sıx əlaqəli olan iki üsuldur. Bu üsluba malik olan şagirdlərin prosesdə fəal iştirak etməsi vacibdir. “Tətbiq etməklə öyrənmək” onlar üçün ən təsirli strategiyadır. Eksperiment və əşyaları ayırmaq onların idrak prosesinin təbii hissəsidir.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Tətbiq edərkən yaxşı bacarıqları işi, daha yaxşı xatırlayırlar; • Fiziki olaraq prosesdə iştirak etdikdə daha yaxşı xatırlayırlar; • Nələrisə düzəltməyi, təmir etməyi və yaratmağı sevirlər; • Maraqlı və həvəslərini fiziki aktivliklə ifadə edirlər; • Uzun müddət bir yerdə qalmağa çətinlik çəkirlər, dinləyərkən paralel olaraq nəyəsə toxunmaq ehtiyacları yaranır; • Onlar prosesdə fəal iştirak etdikdə daha yaxşı öyrənir və diqqətlərini cəmləşdirirlər və onlardan sakit oturmaları tələb olunmur, çünki belə bir vaxtda ayağa qalxıb hərəkət etməyə ehtiyac və həvəsləri olmur. 	<ul style="list-style-type: none"> • Hərəkətlər • Təmas təqdimatları • Maddi materiallar və resurslar • Tətbiq etməklə təlim • Təcrübə, eksperiment, praktika və s

Müəllimin konkret şagird üçün hansı təlim tərzinin rahat olduğunu bilməsi vacibdir ki, daha effektiv təlim-tədris prosesini təmin etmək üçün strategiyaları uyğunlaşdırıb bilsin. Həmçinin, şagirdin bir neçə təlim üslubundan (multimodal) istifadə etməsi

mümkündür. Belə bir vəziyyətdə hansının üstünlük təşkil etdiyini müəyyən etmək lazımdır ki, strategiyalar seçilərkən ona daha çox diqqət yetirilsin. Bütün bunların məqsədi şagirdin inkişafını və potensialını maksimum dərəcədə artırmaq və onun üçün rahat təlim mühiti yaratmaqdır.

Multimodal tədris

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, şagirdlər bilik əldə etmək və mənimsəmək xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Bəziləri dinlədikcə daha yaxşı öyrənirlər. Bəziləri üçün isə təlim prosesini vizual olaraq təqdim olunan materiallar asanlaşdırır. Multimodal (çoxsensorlu) təlim-tədris metodu prosesdə iki və ya ikidən çox duyğu modallığının iştirak etdiyi, müxtəlif və ya bütün duyğu kanallarını aktivləşdirməyə imkan verən bir strategiyadır: görmə, eşitmə, qoxu, dad, toxunma-hərəkət. Şagirdin hansısa modallığı zəif inkişaf etmişdirsə, multisensor strategiyalardan istifadə edərək, daha güclü modallıq ilə kompensasiya edilir.

Qeyd olunan strategiyanın arxasında nevrologiya və beynimizin necə daha yaxşı işlədiyini başa düşmək dayanır. Nəzəriyyələrdən birinə (Whole brain Learning Theory) görə, beynin bütün funksiyaları bir-biri ilə sıx bağlıdır. Onun böyüməsi-inkişafına əlaqələrin qurulması - möhkəmlənməsi multisensor mühit və müxtəlif hissələr vasitəsilə stimullaşdırılma şərait yaradır. Məlumatın daha yaxşı başa düşülməsi-dərk edilməsi və konkret fəaliyyətin necə effektiv şəkildə həyata keçiriləcəyini yadda saxlamaq bir

çox duyğunun iştirak etdiyi zaman baş verir. Şagirdlər sinifdə tədris prosesinə ən çox eşitmə və/və ya vizual üsullarla cəlb olunurlar, lakin multisensor metoddan istifadə edərkən kinestetik, toxunma, qoxu və dad hissələrindən də istifadə etmək mümkündür. Belə vaxtlarda beynin bir çox sahələrinin iştirak etdiyi/aktivləşdiyi üçün öyrənilən mövzu ilə bağlı daha çox koqnitiv və assosiativ əlaqələr qurulur. Bu, şagirdin məlumatı daha yaxşı qavramasına, başa düşməsinə və yadda saxlamasına kömək edir. Eyni zamanda, ideyaların və məlumatların bir-biri ilə əlaqələndirilməsi təlim prosesini daha aktiv və maraqlı edir ki, bu da, müvafiq olaraq, şagirdlərin iştirak dərəcəsini və motivasiyasını artırır.

Məsələn, dərsin mövzusu meyvədirsə (alma), şagirdlərə almanın təsvirinə baxmaq və onun haqqında qulaq asmaq əvəzinə, müəllimə şagirdlərə almanı vizuallaşdırmaq,

qoxulamaq, toxunmaq və dadmaq imkanı verilir. Şagirdlər onu yarıya bölə, içinə baxa və toxumları saya da bilirlər. Bu, görmə, eşitmə, qoxu, dad və toxunma hissələrinin məlumatın ötürülməsi və qəbulu prosesində iştirak etdiyi, bilikləri çox və onlar üçün rahat üsullarla aşkar etmək imkanı verən multisensor təlimin sadə bir nümunəsidir.

Bu strategiya həmçinin, Hovard Qardnerin bizim müzakirə etdiyimiz “çoxsahəli intellekt nəzəriyyəsi” ilə sıx bağlıdır. Multisensor dərsləri çox effektivdir, çünki onlar istənilən təlim tərzinə malik olan şagirdlərə yönəldilmişdir. Şagirdlərin müxtəlif yollarla öyrəndikləri nəzərə alınır. Bir fəaliyyətlə, bütün həssas kanallar stimullaşdırılır və aktivləşdirilir. Hansı təlim tərzinin şagirdin güclü tərəflərini əks etdirməsindən asılı olmayaraq (eşitmə, vizual, kinestetik) o, bütün şagirdləri əhatə edir və uyğunlaşdırılır. Müvafiq olaraq, universal dizayn prinsiplərini nəzərə alır, yəni təlim prosesi aktivdir, müxtəlif üsullarla təqdim edilən məlumatlar isə bütün şagirdlərin prosesə cəlb edilməsinə imkan yaradır ki, bu da təlim- tədris prosesini hamı üçün əlçatan edir.

Multisensor təlim elementlərinin istifadə olunduğu təlim-tədrisin bəzi nümunələrini nəzərdən keçirək:

- Fonoloji analiz və sintezi öyrədərkən, prosesə toxunma modallığını daxil etmək üçün sözdüzəltmə çalışmaları zamanı maqnit hərflərdən istifadə edin. Həmçinin, əlavə vizual dəstək və kinestetik təcrübə üçün şagirdlərdən adını çəkdiyiniz hərfləri rəngli markerlə rəngləndirməsini tapşırın. Məsələn,
Gül sözündə „l“
hərfi Şəhər sözündə „ə“ hərfi
- Sözləri və ya cümlələri yazarkən şagirdlərdən müvafiq eskizlər və illüstrasiyalar yaratmağı xahiş edin.
- Səslə müvafiq hərflər və ya şəkillər arasında əlaqə yaratmaq üçün şagirdlərdən qeyd etdiyiniz hərfləri adlandırmağı xahiş edin.
- Sınıfdə kitab oxuyarkən səsi yazdırın, mətnlə bağlı videoya baxın və ya vizual olaraq fotoşəkillərdən istifadə edin.

Tətbiq etməklə təlim

Tətbiq etməklə təlim” effektiv təlim-tədris strategiyalarından biridir, bu zaman şagird prosesdə bilavasitə iştirak, praktiki fəaliyyətin həyata keçirilməsi və fəal qarşılıqlı iştirak vasitəsi ilə biliklərə yiyələnir. Təqdim olunan məlumatın passiv dinləyicisi olmaq əvəzinə, şagird problemləri həll etməklə və yenilərini yaratmaqla prosesdə fəal iştirak edir. Tətbiq etməklə təlimin əsas ideyası odur ki, biz tətbiq etmək, təcrübə və

praktiki fəaliyyətlər vasitəsilə daha yaxşı tanıyır və daha çox öyrənirik.

“Tətbiq etməklə təlim” – qeyd olunan yanaşma XX əsrin amerikalı filosofu Con Dyuiyə məxsusdur və o, şagirdin təlim prosesində bilavasitə iştirakının vacibliyini vurğulayır. O, şagirdin mühazirə üsulları və faktların mexaniki yadda saxlanması yolu ilə öyrəndiyi ənənəvi yanaşmaya qarşı çıxırdı. Dyui hesab edirdi ki, şagird dərslər prosesində tam şəkildə iştirak etdikdə, təlim effektiv olur və o hesab edirdi ki, buna nail olmağın ən yaxşı yolu şagirdlərin gündəlik fəaliyyətlərinə və təcrübələrinə uyğun praktiki kurikulum yaratmaqdır. Onun fikirlərinin demək olar ki, bir əsr yaşı olsa da, hələ də təhsil sahələrində aktual və əhəmiyyətlidir. Bir sıra müasir tədqiqatlar onun effektivliyini və əhəmiyyətini təsdiqləyir.

Tətbiq etməklə təlimə misal olaraq, saatın modelini yaratmaq üçün karton kağızdan böyük dairəni və oxları kəsmək, oxları sancaqlar vasitəsilə dairəyə yapışdırmağı göstərmək olar, yəni şagirdlər əvvəlcə siferblat yaradır, oxları yapışdırır, rəqəmləri yazır və yavaş-yavaş saatı öyrənməyə keçirlər. Yaxud şagirdlər xırdalamağı düzgün müəyyən etmək üçün pul saymağa başlaya və yavaş-yavaş toplama-çıxmanı öyrənməyə keçə bilirlər. Təlim prosesini asanlaşdırmaq üçün sınağın tətbiqi qəbul edilmiş təcrübədir. Məsələn, vulkan modelini yaratmaq, sirkə və sodadan istifadə edərək, onun püskürmə prosesini müşahidə etmək və öyrənmək.

Şagirdlər mövzunu və ya konsepsiyayı öz təcrübələri ilə əlaqələndirdikdə, şəxsən onlar üçün önəmli olduqda və aidiyyət hissi yarandıqda daha yaxşı öyrənirlər. Təlim beyin əlaqələr qurduqda və tanış nümunələr, qanunauyğunluqlar yaratmaqla məşğul olduqda baş verir. Tətbiq etməklə təlim strategiyasından istifadə prosesinə, istənilən təlim tərzinə malik olan şagirdlər, xüsusən də kinestetik tərzə malik olan şagirdlər cəlb olunurlar.

Qeyd olunan üsulla tədris zamanı müəllimin rolu dəyişir, o, artıq sadəcə məlumat verən deyil, fasilitator rolunu öz üzərinə götürür və biliyin birgə kəşfiyyatçısı olur. Şagirdlərin qiymətləndirilməsi prosesi daha rəngarəng olur, çünki onlar əldə etdikləri bilikləri göstərməli və nümayiş etdirməlidirlər.

Şagirdlər bu şəkildə öyrəndikdə, tənqidi düşünmə, ünsiyyət, əməkdaşlıq və yaradıcılıq kimi mühüm bacarıqları inkişaf etdirirlər. Tətbiq etməklə öyrənərkən, onlar kəşfləri araşdırmağa və yeni kəşflər etməyə daha çox həvəslənirlər ki, bu da onların təlimə münasibətinə müsbət təsir göstərir.

Tətbiq etməklə təlim strategiyasının təsirli olması üçün ilkin mərhələdə müəyyən bir təməl qoymaq və hazırlıq işləri aparmaq lazımdır. Son araşdırmalara görə, “tətbiq etməklə təlim” düzgün və uyğun təlim-tədris prosesində istifadə edildikdə təsirli olur. Burada nə nəzərdə tutulur? Birincisi, təlimin dinamik bir proses olduğunu başa

düşmək vacibdir və bu strategiya ilkin və ya çox erkən mərhələlərdə istifadə olunarsa, şagirdlər həddən artıq yüklənə və çətinliyin öhdəsindən gəlməyə bilərlər. Buna görə də, tətbiq etməklə təlimdən istifadə etməzdən öncə, şagirdlərə əvvəlcədən müəyyən məlumatlar vermək, onları materialın məzmunu, mövzusu və spesifikliyi ilə tanış etmək lazımdır. “tətbiq etməklə təlim” şagirdin fəal iştirakını tələb etdiyindən, eyni zamanda, bilik bir qədər müstəqil şəkildə qurulduğundan müəllimin öyrəniləcək materialı şagirdin qabiliyyətlərinə uyğun olaraq kiçik hissələrə, mərhələlərə bölməsi vacibdir.

Tətbiq etməklə təlimin üstünlükləri:

- **Təlim prosesi daha maraqlı və əyləncəli olur** - şagirdlər zövq aldıkları zaman daha sürətli və daha yaxşı öyrənirlər. Məsələn, hərflərin və yazının (qələm və kağız) təliminin ənənəvi üsullarından fərqli olaraq, praktiki tədris zamanı qumda hərflərin çəkilməsi, köpüklə yazı və ya plastilindən hərflərin düzəldilməsini təklif etmək olar. Hərfin öyrənilməsinin bu kimi oxşar üsullarla tədrisi şagirdlər üçün xoş, asan və əyləncəli proses olmaqla yanaşı, həm də bu zaman təsvirləri daha yaxşı xatırlayırlar.
- **Əldə edilmiş biliklərin gündəlik fəaliyyətlə əlaqələndirilməsi və tətbiqi, təlim motivasiyasının artması**- müəllimin köməkliyi ilə təhlükəsiz şəraitdə həyata keçirilən yaxşı təşkil olunmuş "tətbiq etməklə təlim" praktik fəaliyyətləri şagirdin sinifdə qazandığı təcrübəni gündəlik həyatı ilə müvəffəqiyyətlə əlaqələndirməsinə kömək edir. Bu prosesdə şagird daha inamlı olur və ondan real həyatda istifadə etmək motivasiyası artır. Bütün bunlar yeni biliklərə yiyələnmək istəyini artırır.
- **Tənqidi düşüncəni stimullaşdırmağa kömək edir** – tətbiq etməklə təlim zamanı, müəyyən bir işi yerinə yetirərkən, şagirdlər azruolunan nəticəni əldə etmək üçün bundan sonra nə etməli olduğuna dair qərarlar qəbul etməlidirlər. Bu, planlaşdırma, proqnozlaşdırma, problemi həll etmə və tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir.
- **Əməkdaşlıq, ünsiyyət və dil bacarıqlarının inkişafına şərait yaradır** – tətbiq etməklə təlimdə çox vaxt bir neçə şagird iştirak edir. İstənilən nəticəni əldə etmək üçün müəyyən hərəkətləri razılaşdıraraq planlaşdırılmalı və yerinə yetirməlidirlər.
- **Beynin bir neçə sahəsi stimullaşdırılır** – tətbiq etməklə təlim fəaliyyətləri çox vaxt multisensor olur, bir çox həssas kanallar iştirak edir və buna görə də beynin bir neçə sahəsi stimullaşdırılır ki, bu da təlim prosesini daha effektiv edir.
- **Kreativliyin inkişafına kömək edir** – şagirdlər tez-tez nəyisə qurmalı, düzəltməli olurlar və bu prosesdə düşünmək və yeni nəşə əlavə etmək,

dəyişikliklər etmək, maraq dairələrinə uyğunlaşmaq imkanı əldə edirlər. Bütün bunlar yaradıcılıq bacarıqlarının inkişafına kömək edir.

- **İncə motor bacarıqlarının inkişafına şərait yaradır** - tətbiq etməklə təlim fəallığı zamanı şagirdlər tez-tez qayçı, yapışqan, flomaster və müxtəlif kiçik əşyalardan istifadə etməli olurlar. Buna görə də kəsmə, yapışdırma, yerləşdirmək, rəngləmə, bərkitmə (və s.) hərəkətləri onların əl əzələlərini gücləndirir, elastikliyini artırır və eyni zamanda gündəlik fəaliyyətlərində həyatları boyu istifadə etməli olacaqları funksional bacarıqlara yiyələnirlər.

Modelləşdirmə

Modelləşdirmə effektiv strategiyalardan biridir. Bu, demək olar ki, hər birimizin təcrübəsi olan təbii bir təlim-tədris prosesidir. Məsələn, biz uşaq olanda ayaqqabının bağını bağlamağı və ya bıçaqla təhlükəsiz şəkildə alma kəsməyi öyrənirdik.

Əksər davranışlar modelləşdirmə yolu ilə müşahidə nəticəsində öyrənilir: başqalarını müşahidə etməklə bizdə müəyyən bir hərəkəti necə yerinə yetirəcəyimiz barədə fikir yaranır. Qeyd olunan kodlaşdırılmış məlumat gələcəkdə eyni hərəkəti yerinə yetirmək prosesində bir növ bələdçi funksiyasını yerinə yetirir.

Modelləşdirmə zamanı biz şagirdə nəticənin müvəffəqiyyətlə əldə edilməsi nümunəsini təqdim edir və bu yolla qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq prosesini görünən və başa düşülən hala gətiririk. Effektiv modelləşdirmə bizə kömək edir:

- Öyrənilən mövzunun və ya materialın mənasını irəli sürməyə.
- Şagirdlər tərəfindən buraxılan səhvlərin tezliyini azaltmaya.
- Uğurlu və ətraflı nümunələrlə şagirdin özünə inamına təsir etməyə.

Şagirdlər onlardan nə gözlədiyini necə bilirlər? Açıq modelləşdirmə ilə müəllim şagirdə konkret bacarıq və ya strategiyanın həyata keçirilməsinin açıq və aydın nümunəsini nəzərəcarpacaq şəkildə təqdim edir. Nümayiş vasitəsilə proses strukturlaşır və şagirdlər üçün bir növ bələdçi rolunu oynayır. Çünki ondan istifadə edərək olur:

- Konkret bir bacarıq və ya strategiyanın təsviri.
- Strategiyanın xüsusiyyətlərinin və ya spesifik bacarıqdan istifadə ilə bağlı addımların aydın təsviri.
- Təlim üçün konkret bacarıq və ya materialı daha kiçik hissələrə bölmək.
- Müxtəlif texnikalardan istifadə edərək prosesin nümayiş olunması.
- Həvəs, inam göstərmək, yaxşı suallar vermək və başa düşüb-düşməmələrini

yoxlamaq yolu ilə şagirdləri təlim prosesinə cəlb etmək.

Müəllim “ucadan düşünərək” anlayışı aydın şəkildə təsvir edir. Müxtəlif vizual, eşitmə, toxunma və/və ya kinestetik üsullardan istifadə edərək, o, prosesi nümayiş etdirir. O, nümunələr vasitəsilə şagirdə ondan nəyin gözlənildiyini göstərir və sual vermək və ya şagirdin nə dərəcədə başa düşdüyünə əmin olmaq üçün vaxtaşırı dayanır. Bu strategiya şagird və müəllim arasında səmərəli qarşılıqlı əlaqənin formalaşmasına dəstək verir.

Müəyyən mənada modelləşdirmə hər yaşda, qabiliyyətdə və ehtiyacda olan şagirdlər üçün istənilən fəndə istifadə oluna bilən universal bir texnikadır. Modelləşdirmənin uğurlu olması üçün onu əvvəlcədən ətraflı şəkildə planlaşdırmaq lazımdır. Aşağıdakı addımlar nəzərə alınmalıdır:

1. Şagirdin müəyyən bir tapşırığı yerinə yetirmək üçün zəruri və uyğun əsas bacarıqlara və ilkin şərtlərə malik olduğuna əmin olun. Onun keçmiş təcrübələrini nəzərdən keçirin.
2. Bacarıqları daha kiçik və mənimsənilə bilən seqmentlərə bölün.
3. Konkret konsepsiyanın və ya bacarığın mühüm hissələrini göstərmək üçün vizual, eşitmə, toxunma və kinestetik vasitələrdən istifadə edin.
4. Hər addımı nümayiş etdirərkən səsləndirin və "yüksək səslə düşünün".
5. Hər bir mərhələ arasında vacib əlaqələr qurun və diqqət yetirin.
6. Proses zamanı vaxtaşırı şagird üçün nə qədər aydın olduğunu yoxlayın, konkret bir mərhələnin onun üçün aydın olmadığını düşünürsünüzsə, yenidən modelləşdirin.
7. Davamlı olaraq vaxta nəzarət edin ki, proses şagirdlər üçün darıxdırıcı olmasın və daim diqqətli olsunlar.
8. Modelləşdirməni zəruri hesab etdiyiniz qədər və şagirdin bunu müstəqil etməyə hazır olduğuna əmin olana qədər edin.
9. Şagirdlərə aydınlıq gətirmək üçün həmişə suallar vermək imkanı verin.

Qeyd etdiyimiz kimi, müəllim kompleks tapşırıqları kiçik komponentlərə bölməli və şagirdin keçmiş təcrübələrini nəzərə almalıdır. Vizual modelləşdirmə (şagird hər addımı müşahidə edir) eşitmə komponenti (şagird dinləyir) ilə müşayiət olunur, çünki müəllim eyni zamanda nitq vasitəsilə şagirdin gördüklərini təsvir edir. Müəllim fiziki cəhətdən şagirdə yaxın ola və kinestetik/təmas modallığından da istifadə edə bilər. O, prosesin vacib aspektlərini diqqət mərkəzində saxlayan və

vurğulayan suallar verir. Və eyni zamanda şagird üçün nə dərəcədə başa düşülən olmasından əmin olur.

Modelləşdirmədə tez-tez "ucadan düşünmə" texnikasından istifadə olunur, bu zaman müəllim öz hərəkətlərini və modelləşdirmənin hər bir mərhələsində istifadə etdiyi idrak proseslərini təsvir edir. O, bu yolla öz düşüncəsini, fəaliyyət planlaması prosesini şagirdlərə görünən və "əyani" edir. Suallar vermək və fikirləri bölüşmək "ucadan düşünmənin" bir hissəsidir. Bu texnika modelləşdirmə strategiyasının effektiv komponentidir ki, bu da şagirdlərə yeni bacarıq öyrənərkən və ya yeni konsepsiya haqqında ideyalar inkişaf etdirərkən, müəllimin şüurunda baş verənləri "görməyə" imkan verir.

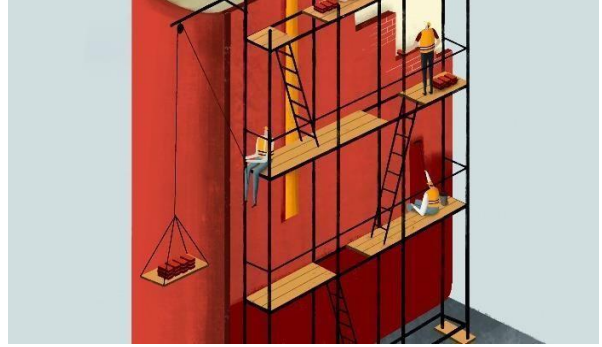
Şagirdlər modelləşdirmədən sonra müəllimin dəstəyi ilə əvvəl diqqətlə müşahidə etdikləri və eşitdikləri hərəkətləri mərhələlərə uyğun olaraq, təcrübədə tətbiq etməyə başlayırlar. Bəzi hallarda, bu mərhələdə şagirdlər sinif yoldaşları üçün özlərini modelləşdirə bilirlər. Son məqsəd şagirdin konkret tapşırığı müstəqil yerinə yetirə bilməsidir.

Müəyyən bir konsepsiyanın və ya bacarığın modelləşdirilməsi üçün tələb olunan vaxt tapşırığın xüsusiyyətlərindən və şagirdin bacarıqlarından asılıdır. Bəzən bir neçə dəqiqə lazım olur, kompleks bacarıqların öyrədilməsi zamanı isə - daha çox vaxt. Müəllim modelləşdirmə yolu ilə şagirdə dəqiq nəyi öyrətməli olduğu barədə əvvəlcədən aydın təsəvvürə malik olmalıdır ki, şagirdə qarşı dəqiq gözləntiləri və tələbləri olsun. Modelləşdirmə strategiyasını tətbiq etməzdən əvvəl istənilən nəticənin dəqiqləşdirilməsi və müəyyən edilməsi prosesi daha konstruktiv və çevik edir.

Sonda, vurğulamaq lazımdır ki, modelləşdirmə müəllimin etdiyi və şagirdin izlədiyi sadə proses deyil. Əksinə eyni zamanda, o, şagirdi düşünmə və həyata keçirmə dinamikasına fəal şəkildə cəlb etməyə çalışır. İrəliləyiş müşahidə olunduqda modelləşdirmə uğurlu olur, yəni müəllimin rolu getdikcə azalır və şagirdin payı artır.

Skafolding

“Skafolding” tədris strategiyasıdır və şagirdə müvafiq biliklərə yiyələnmək və bacarıqları inkişaf etdirməklə qarşıya qoyulan məsələlərin öhdəsindən uğurla gəlmək imkanı verən, müəllim tərəfindən göstərilən yardımı nəzərdə tutur. Eyni zamanda, şagird tədrisən müstəqillik səviyyəsinə çatacaq və bu halda oxşar məsələləri yerinə yetirərkən, başqalarının dəstəyinə ehtiyac duymayacaq. Bu prosesdə müəllim şagirdin mövcud bilik və təcrübəsini nəzərə alır.

"Skafolding" termini hərfi mənada "bənd qurmaq" mənasını verən bir növ metaforadır.

Taxta bənd inşaatçılar üçün binanın inşasına qədər istifadə etdikləri dəstək qurğusudur. Onun köməyi ilə (onun üzərində dayanaraq) binanı bərkitmək üçün lazım olan işləri uğurla başa çatdırmağa çalışırlar. Bina bərkidildikdən sonra bənd öz təyinatını itirir, ona ehtiyac qalmır və buna görə də tədrisən çıxarılır.

Skafoldingdə “taxta bənd rolunu” müəllim (və ya digər səlahiyyətli şəxs) və onun təklif etdiyi dəstək oynayır. Şagird fəal öyrənəndir. Bu prosesdə müəllim ona başqalarının köməyi olmadan edə bilməyəcəyi konkret bilik və bacarıqları mənimsəməsinə kömək edən keyfiyyət və səviyyənin müvəqqəti dəstəyini təklif edir. Artıq zərurət olmadıqda, müəllim tədrisən bu strategiyalardan istifadəni dayandırır və şagird daha müstəqil olur və təlim prosesi üçün daha çox məsuliyyət daşıyır.

“Skafolding” metodu Lev Vıqotskinin sosial-mədəni nəzəriyyəsinə və onun yaratdığı aktual inkişaf səviyyəsi və yaxın zona konsepsiyalarından qaynaqlanır. Sosial-mədəni nəzəriyyəyə görə, sosial inteqrasiya idrakın inkişafında əsas rol oynayır. Vıqotski qeyd edirdi ki, insan təcrid olunmuş şəkildə öyrənə bilməz. Sosial inteqrativ əlaqələr və əhəmiyyət kəsb edən kontekstlər təlim üçün çox vacibdir. Onun nəzəriyyəsinə görə, təlim sosial-mədəni təcrübələr və onlarda iştirak yolu ilə baş verir. Fərdin daha bilikli, müxtəlif bacarıqlı insanlar və ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsi onun düşüncə tərzinin formalaşmasına, mülahizə yürütməsinə və vəziyyətləri şərh etməsinə böyük təsir göstərir. Uşağın müəyyən termin və anlayışları mənimsəməsi və özününküləşdirməsi onun sosial mühitdə baş verən fəaliyyəti/prosesi şərhinə əsaslanır. Daha səriştəli insanlarla (valideynlər, müəllimlər, həmyaşıdlar və s.) qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyət, ona fikirlər qurmağa və anlayışları anlamağa kömək edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, yaxın inkişaf zonası şagirdin hazırkı qabiliyyəti (aktual səviyyə) ilə potensial bacarıqlar arasındakı məsafəni təqdim edir, bu bacarıqlara isə səriştəli və müvafiq

dəstək şəraitində nail ola bilər. Skafolding istifadə edildikdə, şagird yaxın inkişaf zonasından asılı olaraq fərdi dəstək alır. Şagirdə təklif olunan fəallıqlar onun hazırkı bilik

səviyyəsini (faktiki inkişaf səviyyəsi) aşarsa, yəni onları müstəqil həyata keçirə bilmirsə, inkişafına şərait yaratmaq üçün, şagirdə daha təcrübəli şəxs kömək edir. Təqdim olunan dəstək və ya "taxta bənd" fasilitator funksiyasını yerinə yetirir ki, şagird lazımı bacarıqları inkişaf etdirə, mövcud biliklər üzərində yenilərini qura və alınan məlumatı özününküləşdirə bilsin. Son olaraq isə, başqalarının dəstəyi ilə məqsəd və yaxın inkişaf zonasına çatsın.

Viqotski, skafoldingi "müəllimlərin və digər səlahiyyətli şəxslərin şagirdin növbəti səviyyəyə keçə bilməsi üçün müvafiq strategiyalar təklif edərək inkişafını dəstəkləməkdə rolu" kimi izah edirdi. Skafoldingin önəmli cəhəti onun müvəqqəti olmasıdır. Şagirdin qabiliyyətləri artdıqca, skafoldingdən istifadə mütənəsb olaraq azalır. Şagirdin müvafiq bacarıq və bilikləri formalaşdırdıqda, onun sərişələri artdıqda və o, artıq müstəqil olaraq tapşırığı yerinə yetirə bildikdə, "köməkçi" dəstəyi tamamilə dayandırır. Buna görə də, skafoldingdən istifadə edərkən, müəllimin əsas məqsədi şagirdin müstəqil olması və özünü tənzimləmə və problemlərin həlli üçün lazım olan bacarıqlara sahib olmasıdır.

Skafoldingdən istifadə üçün xüsusi qaydalar yoxdur. Bu, fəaliyyətin özündən, şagirdin ehtiyaclarından və onun qabiliyyətlərindən asılıdır. Müəllim ümumi və şəxsi təcrübəsini və şagirdin ehtiyaclarını nəzərə alaraq, onun hansı dəstəyə ehtiyacı olduğunu qiymətləndirməli və müəyyən etməlidir. Skafolding bir çox müəllimlər üçün tədris prosesinin təbii hissəsidir. Bununla belə, yadda saxlamaq lazımdır ki, şagird tapşırığın məqsədini başa düşə və onu başa çatdırmaq üçün lazım olan bütün addımları xatırlaya bilər, amma hələ tək başına çıxış etməyə hazır olmaya bilər.

Həmçinin xatırlamaq lazımdır ki,

- Skafolding yeni bacarıqları öyrənməyin ən təsirli yollarından biridir.
- Skafolding üsulu hər bir şagird, o cümlədən xüsusi təhsil ehtiyacı olan şagirdlər üçün uğurla istifadə olunur.
- Skafolding metodu istənilən fənn daxilində istifadə edilə bilər.

Skafolding bir çox cəhətdən istifadə edilə bilər, lakin nəzərə alınmalı iki kritik element var:

Modelləşdirmə: tədris prosesi zamanı şagirdlərin tapşırığın hər mərhələsində yerinə yetiriləcək fəallıqları müşahidə etmək imkanı olmalıdır və müəllim bunu vəziyyətin tələb etdiyi qədər nümayiş etdirir. Bu cür modelləşdirmə və təkrarlama şagirdlərə tapşırığın hər bir mərhələsində nəyin və necə yerinə yetirilməsini və fərdi addımların nə üçün vacib olduğunu daha yaxşı başa düşməyə imkan verir.

Təcrübə: Fərdi və ya qrup halında şagirdlərin razılaşdırılmış şəkildə işləmək və müəllimlə

əməkdaşlıq etməklə, müvafiq bacarıqları tətbiq etmək imkanı olmalıdır.

Aşağıda bir nümunə verilir və iki hal müqayisə edilir: birincisi, skafoldingdən istifadə edərək, valideyn velosiped sürməyi öyrədir, ikincidə isə skafolding olmadan. Qeyd etmək lazımdır ki, birinci nümunədə modelləşdirmə və təcrübə elementlərindən istifadə olunur.

Skafoldingdən istifadə olunması nümunəsi	Skafoldingdən istifadə olunmaması nümunəsi
<p>“Övladıma velosiped sürməyi öyrəndə ona velosipedi necə sürməsinə öyrətmək üçün özüm oturdum. Əvvəlcə əlavə (təlim) təkərlərlə başladım. Onun sürməyə hazır olduğunu görəndə təkərləri çıxardım. Əvvəlcə onun əlindən tutub arxasınca getdim. Yalnız bundan sonra ona təkbaşına idarə etmək imkanı verdim”.</p>	<p>Övladıma velosiped sürməyi öyrəndə ona bunu necə edəcəyini başa saldım. Sonra onu velosipedə oturdub, işə salmasını söylədim.</p>

Təbii olaraq, şagirdlər bir-birindən bacarıq və ehtiyaclarına görə fərqlənirlər. Həmçinin, fərdi tapşırıqların və strategiyaların çətinlik dərəcəsi fərqlidir. Buna görə də, müxtəlif növ və səviyyələrdə skafoldingdən istifadə etmək ehtiyacı ilə qarşılaşırıq. Əsasən, skafolding üç aspektə bölünür: məzmun, tapşırıq və material. Onların hər birini nəzərdən keçirək:

Məzmununa görə - bu tip skafoldingdə, yeni bacarıqların mənimsənilməsi prosesində müəllim şagird üçün çox çətin olmayan və ya tanış məzmunu seçir. Beləliklə, o, şagirdə diqqətini mənimsəyəcəyi bacarıq üzərində cəmləşdirməyə və məzmununda itməmək imkanı verir. Bu tip skafolding üçün üç texnikanı təsvir edək:

1. *Şagird üçün tanış olan və ya çox maraqlı olan məzmunun istifadəsi* - Müəllimlər tez-tez görürlər ki, məzmun şagird üçün tanış və ya maraqlı olduqda, yeni bacarıq və ya strategiyanın öyrədilməsi daha asan olur. Bundan sonra onlar təhsilə daha yüksək motivasiya nümayiş etdirirlər. Zaman keçdikcə, müəllim daha az tanış olan məzmun təqdim edir ki, bu da şagirdlərin artıq malik olduqları bacarıq və biliklərdən istifadə edərək öyrənmələri üçün daha asan olur.

2. *Şagirdə sadə məzmunun təklif edilməsi* - yeni bacarıq və ya biliyi öyrədərkən müəllim şagirdə sadə məzmun təklif edir ki, bu da onun üçün təlim prosesini asanlaşdırır, çünki əsas diqqət mürəkkəb məzmunu yox, yeni bacarıq və strategiyaların mənimsənilməsinə yönəlib. Məsələn, əgər müəllim şagirdi konkret oxu strategiyası ilə tanış etməyə çalışırsa, o, şagirdin hazırkı oxu qabiliyyətindən irəli gələrək bir və ya iki sinif aşağı olan məndən

istifadə edəcək. Bu, şagirdə bütün enerjisini və resurslarını konkret oxunu anlama strategiyasını mənimsəmək üçün sərf etmək imkanı verəcək. Öyrənilmiş strategiyadan inamla istifadə etməyə başladıqdan sonra müəllim mətnin çətinliyini tədricən artıracaq.

3. *Sadə addımlardan başlayaraq* – Skafoldingdən istifadə etməyin sadə üsullarından biri müəllimin daha mürəkkəb addımları nümayiş etdirməsi və modelləşdirməsi, şagirdə isə sadə addımları yerinə yetirməsinə imkan verməkdir. Sonda, şagird çətin addımları yerinə yetirmək üçün məsuliyyəti öz üzərinə götürür. Müəllim prosesi modelləşdirməyə davam edir və şagirdə istənilən problemi həll etməyə kömək edir.

Tapşırıq əsaslı - Bu zaman müəllim tapşırıq və ya fəaliyyətin hər bir addımını dəqiqləşdirməklə başlayır. O, bu mərhələləri modelləşdirir və eyni zamanda öz düşüncə prosesini şifahi şəkildə təsvir edir. Başqa sözlə desək, müəllim ucadan fikirləşir və hərəkətlərini səsləndirir. Şagirdlər hər addımı başa düşdükdən sonra müstəqil şəkildə yerinə yetirməyə başlayırlar. Müəllim prosesi müşahidə edir və müəyyən çətinliklər aşkar edildikdə müdaxilə edir. Şagirdlərin müəllimin modelləşdirmə prosesini fəal şəkildə müşahidə etmələrinə baxmayaraq, yenə də tapşırığı müstəqil şəkildə necə yerinə yetirməyi başa düşməkdə çətinlik çəkə bilirlər. Məhz bu səbəbdən, müəllimin hər bir addımı və ya proseduru modelləşdirərək, şagirdlər tapşırığı müstəqil şəkildə yerinə yetirənədək skafoldingdən istifadə etməyə davam etməsi çox vacibdir.

Tapşırıq əsaslı skafolding kifayət qədər sadə bir texnikadır: müəllim tədricən şagirdə daha çox azadlıq və müstəqillik verir. Bununla yanaşı hər bir addımı yerinə yetirmək üçün daha çox məsuliyyət verir.

Materiala görə - bu tip skafoldingdə müəllim yazılı və ya vizual işarələrdən istifadə edir. Məsələn, tapşırığın vizual nümunələri və ya mərhələlərinin əks olduğu qrafiklər, cədvəllər və ya kartlar. Bütün növ skafolding texnikalarında olduğu kimi, şagird irəlilədikcə onun istifadəsi zamanla azalır/dayandırılır.

Makenziyə (McKenzie) görə skafolding:

1. Aydın istiqamət verir və şagirdlərin çətinliyini azaldır - müəllimlər yerinə yetirilən tapşırıqları aydın və qısa şəkildə çatdırır və həmçinin şagirdə istənilən nəticəyə nail olmaq üçün nə etməli olduqlarını ətraflı izah edən addım-addım təlimatlar təklif edirlər.
2. Məqsədi aydınlaşdırır - Skafolding şagirdlərə konkret fəaliyyətlə niyə məşğul olduqlarını, təyinatın nə olduğunu və nə üçün vacib olduğunu anlamağa kömək edir.
3. Şagirdlər diqqətini tapşırığa yönəldirlər – struktur təklif etməklə şagirdlərə

davam etməsi üçün konkret istiqamətlər və yollar göstərilir. O, hansı yolu seçəcəyinə və

ya nə edəcəyinə dair qərar verə, konkret istiqamət seçdiyi halda təklif olunan alternativləri kəşf edə və araşdırma bilər. Lakin o, təklif olunan yollardan kənara çıxma bilməz, çünki onlar məqsədyönlüdür və əvvəlcədən müəyyən edilmişdir.

4. Gözləntiləri dəqiqləşdirir, həmçinin qiymətləndirmə və rəy komponentlərini birləşdirir - gözləntilər tapşırığın əvvəlində aydın olur, çünki nümunələr və uğur standartları onlara əvvəlcədən nümayiş etdirilir.
5. Müxtəlif resurslar təklif edir - Müəllimlər şagirdlərə vaxta qənaət etmək, çətinlik və məyusluq səviyyələrini azaltmaq üçün əvvəlcədən müəyyən resurslar təklif edirlər. Şagirdlər onlar üçün nəyin rahat olduğunu və nədən istifadə edəcəklərini özləri seçirlər.
6. Qeyri-müəyyənliyi, sürprizləri və məyusluqları azaldır - müəllimlər dərsləri və fəaliyyətləri əvvəlcədən sınaqdan keçirir və potensial problem sahələrini müəyyənləşdirir, bu isə fəsadları minimuma endirmək və öyrənmə prosesini maksimum dərəcədə artırmaq üçün bəzi dəyişikliklər etməyə imkan verir.

(McKenzie, 1999).

Tağsırıqları təklif edərkən skafoldingdən istifadə:

Şagirdlərin motivasiyasını, məşğulluğunu və tapşırıqlara marağını artırır.

Fəaliyyətləri şagird üçün idarə edilə bilən və əldə edilə bilən şəkildə asanlaşdırır.

Şagirdə istiqamət verir və onların məqsədlərinə çatmaq üçün daha diqqətli və diqqətli olmasına kömək edir.

Şagirdin gördüyü iş ilə standartla müəyyən edilmiş tələblər arasındakı fərqi aydın şəkildə göstərir.

Məyusluğu və riski azaldır.

O, həyata keçiriləcək fəaliyyətin gözləntilərini modelləşdirir və aydın şəkildə müəyyənləşdirir (Bransford, Brown və Cocking, 2000).

Əks-əlaqə

Əks-əlaqə təlim-tədris prosesinin aparıcı elementidir. Son araşdırmalara görə, tez-tez, müvafiq və ardıcıl əks-əlaqə təlimin və nailiyyətlərin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Əks-əlaqə idrak və icra prosesinin aspektləri haqqında məlumatları əhatə edir. Bir sözlə desək, əks-əlaqə vasitəsilə biz konkret məqsədə çatmaq prosesində söylərimizin nə qədər uğurlu və aktual olması barədə məlumat alırıq. Effektiv əks-əlaqə şagirdə öz təlim

prosesi və istifadə etdiyi strategiyalar haqqında düşünməyə, lazım gəldikdə isə, daha yaxşı irəliləyiş əldə etmək üçün müvafiq dəyişikliklər

etməyə kömək edir. Müvafiq olaraq, əks-əlaqənin məqsədi şagird tərəfindən məlumatı anlama səviyyəsini və mövcud bacarıqları müəyyən etməkdir ki, təlim məqsədlərinə uğurla nail olmaq üçün növbəti pillələr müvafiq olaraq planlaşdırılsın.

Texas Universitetinin professoru Ceyms Pennebakerin (James Pennebaker) araşdırmasına görə, əks-əlaqə təlim prosesində mərkəzi rol oynayır: “İnsanlar yeni bacarıqlara yiyələnməyə çalışarkən, onların nə dərəcədə düzgün istiqamətdə getdikləri barədə məlumat lazımdır. Sınıfdə tədris prosesi də istisna deyil. Müəyyən məzmunu və ya konsepsiyaları mənimsəmək və düşüncə proseslərini məşq etdirmək sınaq və səhv etmək metodundan istifadə etməyi tələb edir”.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, hər bir əks-əlaqə effektiv deyil və üstəlik, mənfi və ya düzəltmək formasında çatdırılsa, hətta əks nəticə verə bilər.

Məhz buna görə bizdə sual yaranır: təhsil müəssisində əks-əlaqədən necə səmərəli istifadə etmək olar?

Bu sualın dəqiq və asan cavabı yoxdur, lakin şagirdin motivasiyasını artırmaq, yeni bacarıqların mənimsənilməsi prosesini daha təsirli etmək və əldə etdikləri bilikləri əks etdirməyə kömək etmək üçün əks-əlaqədən necə istifadə etmək barədə araşdırmaya əsaslanan beş məsləhət verilib.

- **Əks-əlaqə konkret, spesifik, dəqiq və funksional olmalıdır** – əks-əlaqənin konkret olması və şagirdin nəyi düzgün və ya yanlış etdiyini dəqiq əks etdirməsi vacibdir. Məsələn, fərdi əks-əlaqə "afərin" şagirdə uğuru və ya növbəti dəfə nəyi daha yaxşı edə

biləcəyi barədə heç nə demir. Ona görə də onun güclü tərəfinin nədən ibarət olduğunu və nisbətən hansı baxımdan inkişaf etməyə ehtiyacı olduğunu göstərmək lazımdır. Şagirdin əvvəlki cəhddən fərqli və daha yaxşı nə etdiyini qeyd etmək də təsirlidir.

- **Ən yaxşısı onu dərhal verməkdir** - bir sıra tədqiqatlar göstərir ki, dərhal əks əlaqə bildirmək onu günlər, həftələr və ya aylar sonra verməkdən daha effektivdir. Gec və dərhal əks-əlaqəni araşdıran bir araşdırmada tədqiqatçılar dərhal əks əlaqə verilən birinci qrup iştirakçılarının ikinci qrupa nisbətən tapşırıqlarda əhəmiyyətli dərəcədə daha uğurlu olduğunu aşkar etdilər. Əlbəttə ki, bizim həmişə dərhal əks əlaqə vermək fürsətimiz olmur, lakin nə qədər tez olsa, bir o qədər yaxşıdır.

- **Əks-əlaqə şagirdlərin inkişafına və məqsədə çatmasına yönəldilməlidir** - əks əlaqə verərkən, şagirdlərə gələcək irəliləyiş üçün məlumatdan necə istifadə edəcəkləri aydın olmalıdır.
- **Əks əlaqə verərkən, diqqətli olmaq lazımdır** - əks-əlaqəni hansı formada və necə təqdim etməyimiz onun şagird tərəfindən qavranılmasına-şərhinə təsir edir, yəni ola bilsin ki, bizim rəyimizdə məqsəd müsbət olsun, lakin o, səhv çatdırıla və nəticədə şagirdin motivasiyasının azalmasına səbəb ola bilər.

Əks-əlaqənin əks təsir göstərə biləcəyi üç vəziyyət var:

1. *Əks-əlaqə prosesi şagirdlər tərəfindən ciddi monitoring kimi qəbul edildikdə:* əgər şagirdlər davamlı olaraq izləndiklərini hiss etsələr, bu, onların fəaliyyətə cəlb edilməsinə mənfi təsir göstərən narahatlıq və gərginliyə səbəb ola bilər.
 2. *Əks-əlaqə prosesi şagird tərəfindən nəzarət kimi qəbul edildikdə:* Bəzən şagird əks-əlaqəni onlara nəzarət etmək cəhdi kimi şərh edə bilər. Bu, daha çox müəllimin prosesi dəstəkləmək və istiqamətləndirmək əvəzinə birbaşa yolu göstərəndə baş verir.
 3. *Şagirdlər rəqabətdən narahat olduqları zaman:* Qrup şəraitində təqdim olunan əks-əlaqə şagirdlərə öz sinif yoldaşları ilə rəqabət aparmalı olduqlarını hiss etdirə bilər. Nəticədə onlar prosesdən uzaqlaşa bilərlər. Yaxşı olar ki, müəllim şagirdlərə təlim prosesində başqaları ilə deyil, yalnız özləri ilə rəqabət apardıqlarını əvvəlcədən başa salsın.
- **Əks-əlaqənin məqsədi şagirdi təlim prosesinə cəlb etməkdir** - məlumat toplamaq və təhlil etmək yolu ilə şagirdləri təlim prosesinə cəlb etmək çox önəmlidir. Pennebakerə görə - “şagirdlər öz fəaliyyətləri haqqında məlumat əldə etməlidirlər (əks-əlaqədən istifadə etməklə)... onlar bir fəaliyyəti nə qədər yaxşı və düzgün yerinə yetirdiklərini bilməlidirlər. Onların necə oxuması, öyrənməsi, məlumat toplaması və ya suallara cavab verməsi ilə bağlı rəy almaq onlar üçün əvəzolunmazdır”.

Bu məlumat onlara öz təlim prosesini başa düşməyə, səhvləri görməyə və gələcəkdə onların öhdəsindən gəlməyə kömək edir.

Kooperativ (cooperative) qrup strategiyası

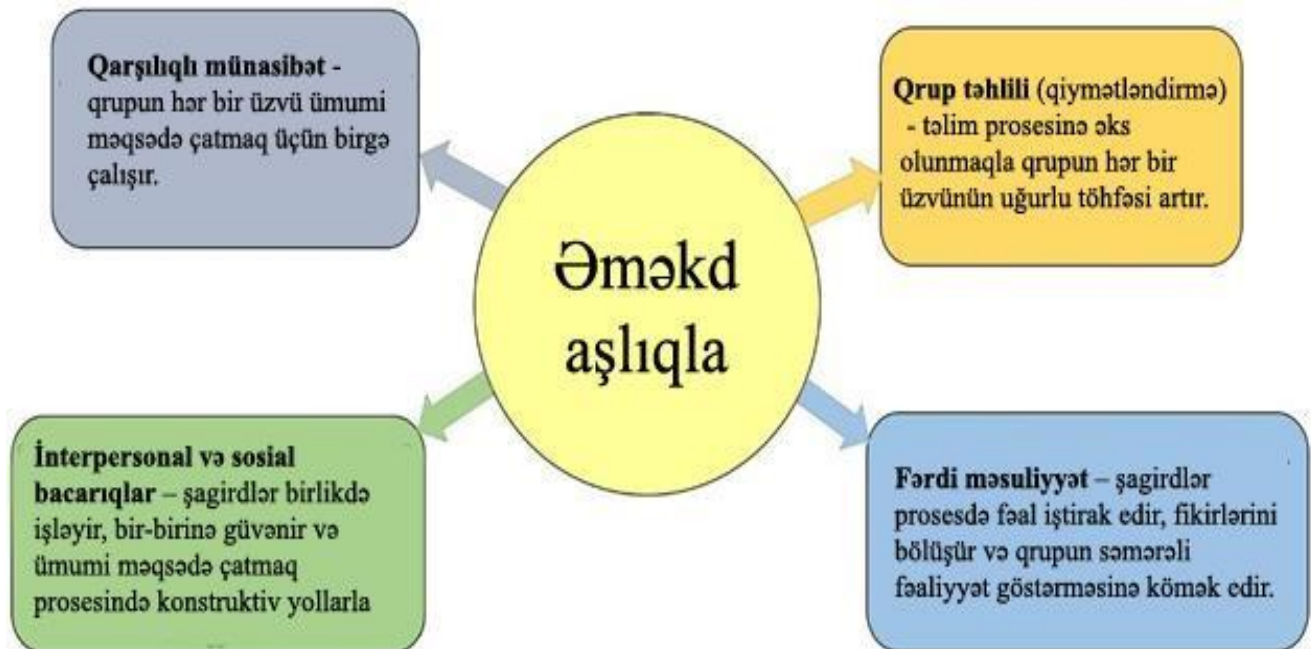
Təlim-tədris prosesində müəllimlər tez-tez bütün sinif üçün, eləcə də kiçik qruplar və fərdi iş üçün fəallıqlardan istifadə edirlər. Kooperativ və ya qarşılıqlı əməkdaşlıq qrup strategiyası (başqa şəkildə kooperativ öyrənmə kimi tanınır) şagirdlərin kiçik öyrənmə qruplarında birlikdə işləməsini nəzərdə tutur, bu müddət ərzində onlar həm fərdi işdə, həm də ümumi tapşırıqın icrasında bir-birlərinə kömək edirlər. Bu strategiya xüsusi

təhsil ehtiyacı olan şagirdlərin tədrisi üçün çox səmərəlidir, xüsusən də fərqli qabiliyyətlərə malik tələbələrdən ibarət qruplar yaratmaq imkanı olduqda.

Şagirdlər liderin daimi rəhbərliyi və dəstəyi olmadan işlədikdə, müəllimə kiçik qruplarla daha çox vaxt keçirmək imkanı verilir. Lakin bu o demək deyil ki, şagirdlərə istədiklərini etmək üçün tam sərbəstlik verilir, həmçinin şagirdlərin müstəqil işləməsini gözləmək düzgün deyil. Bu prosesdə müəllimin prosesi asanlaşdırması, yol göstərməsi, dəstəkləməsi və birlikdə necə işləməsinə nəzarət etməsi lazımdır. Kooperativ tədris zamanı şagirdlər **bütöv bir qrup olaraq** işləyirlər.

Kooperativ tədris sinifdə çoxlu şagird olduqda xüsusilə effektiv strategiyadır. Bu strategiya bir müəllim əvəzinə bir neçə müəllimin və böyük sinifdə kiçik siniflərin “yaradılmasını” nəzərdə tutur. Kooperativ tədris dörd əsas komponentdən ibarətdir:

- *Qarşılıqlı asılılıq (interdependence)*: Bütün üzvlər qrupun ümumi məqsədinə çatmağa eyni zamanda bir-birinə kömək etməyə çalışır.
- *Fərdi cavabdehlik (individual accountability)*: Hər bir qrup üzvü, nəticədə qrupun ümumi məqsədinə xidmət edən fəaliyyət payına görə məsuliyyət daşıyır.
- *Əməkdaşlıq (cooperation)* - tələbələr müzakirə edir, problemlərin həlli yollarını axtarır və bir-biri ilə əməkdaşlıq edirlər.
- *Qiymətləndirmə (evaluation)* - qrup üzvləri gördükləri işi və prosesin gedişatını qiymətləndirir və əks etdirir və gələcək üçün lazımi dəyişiklikləri düşünürlər.

Kooperativ təlim tədris ilə bağlı iki əsas fikrə əsaslanır. Birincisi – şagirdlər arasında əməkdaşlıq və qarşılıqlı razılaşdırılmış fəaliyyətə. Qrupda birlik dərəcəsini artırır və qrupun hər bir üzvü arasında əlaqələri yaxşılaşdırır. Bu, xüsusi təhsil ehtiyacı olan şagirdlər üçün xüsusilə diqqətəlayiqdir, bu zaman onlara ümumi məqsədin həyata keçirilməsində iştirak etmək imkanı verilir və sinfə aid olması hissi yaranır. Bu kimi yaxşı planlaşdırılmış qarşılıqlı əlaqələr ünsiyyəti, interpersonal bacarıqları, icra funksiyalarını və dil-nitqi stimullaşdırmağa/inkışaf etməyə kömək edir. Qrupda işləməklə, şagirdlər çox vaxt məqsədə uğurla nail olurlar ki, bu da onların öz-özünə effektivlik hissələrinə və gələcək təlim motivasiyasına təsir göstərir. İkincisi, biliklərimizin çoxu sosial şəkildə qurulur, bu o deməkdir ki, biz yaxın ətrafdan - ailədən, qohumlardan, dostlardan çox şey öyrənirik. Buna görə də kooperativ metod təlim-tədrisin “təbii” yoludur. Bundan əlavə, o, sinif və məktəb iqliminə təsir edən qayğı və kömək dəyərlərini inkişaf etdirir və stimullaşdırır. Nəhayət, bu, cəmiyyətdə qarşılıqlı anlaşma və müxtəlifliyə qarşı hörmətin formalaşmasına böyük töhfə verir.

Kooperativ qruplar haqqında danışarkən, pazlların yığılmasını nümunə gətirə bilirik-hər bir iştirakçı unikal bir hissədir, onların hər birini birləşdirərək son mənzərəni əldə edirik. Hər bir iştirakçının töhfəsi məqsədə çatmaq üçün çox önəmlidir. Bu prosesdə şagirdlər bir neçə aspektdə bir-birlərindən asılıdırlar:

- Məqsəd - qrup ümumi məqsədə çatmaq üçün bir-birindən asılıdır (məsələn, pазlı tamamlamaq);
 - Mükafat/dəstək – məqsədə nail olarkən uğur və tanınma bütövlükdə qrupa yönəldilir (bu, daxili ola bilər, məsələn, pазlı tamamlandıqda və/və ya xarici ola bilər, məsələn, başqalarından müsbət əks əlaqə aldıqda);
 - Resurslar - hər bir qrup üzvünün müxtəlif resursları var (bilik və ya material) və onları birləşdirməklə yekun nəticə əldə edilir (məsələn, pазlın hər bir üzvünün bir parçası başqa bir üzvün parçasına uyğunlaşır və nəhayət, tək bir bütöv əmələ gəlir);
- Rollar - qrupun hər bir üzvünə fərqli bir rol verilir (məsələn, lider, vaxt nəzarətçisi və s.);

Nəticə etibarlı ilə, kooperativ qrup təlimində hər bir üzv (xüsusi təhsil ehtiyacı olan şagird daxil olmaqla) iş prosesinə töhfə vermək üçün unikal bir şeyə malikdir. Qrupun suda batması və ya uğurla üzməsi hər bir üzvün fərdi töhfəsindən asılıdır.

Qruplar adətən 6-8 üzvdən ibarət olur və şagirdlər iki şəkildə qruplaşdırıla bilər: bərabər və ya müxtəlif imkanlara sahib şagirdlər. Kooperativ tədrisin uğurlu olması üçün

müəllim aşağıdakı amilləri nəzərə almalıdır:

1. Qrupa uyğun tapşırıqlar üzərində işləsin: Qrupun hər bir üzvü, xüsusən də xüsusi təhsil ehtiyacı olan şagird üçün uyğun tapşırıqlar yaratmaq və təklif etmək çox önəmlidir. Qrupdakı şagirdlərin əməkdaşlıq etmələri və bir-birlərinə köməklik etmələrindən dolayı, zərurət yarandıqda, müəllim digər üzvlərə xüsusi təhsil ehtiyacı olan şagirdlərlə bağlı bunun necə edilməli olduğunu izah etməlidir.
2. Qrupda işləmək bacarıqlarını öyrətsin: Bu bacarıqlar dinləmək, göz təması qurmaq, aydın danışmaq, suallar vermək, rəhbərlik etmək, qərar vermək, münaqişəni həll etmək, təşviq etmək, başqalarının töhfələrini görmək, başqalarının perspektivlərini anlamaq/nəzərə almaq və fərdi fərqlərə hörmət etməkdir. Bu bacarıqları formalaşdırmaq üçün müxtəlif ssenarilərlə rol oyunları təklif etmək olar.
3. Yaranan problemlərin effektiv şəkildə öhdəsindən gələ bilsin: Ola bilsin ki, qrupda yarana biləcək ən ümumi problem çətin davranışdır: passiv və/yaxud dominant və ya həddindən artıq aktiv şagirdlərlə məşğul olmaq. Məhz buna görə qrup üzvlərini düzgün seçmək çox vacibdir. Ümumiyyətlə, müəllimin siniflə işləyərkən belə çətinliklərlə necə mübarizə aparması, bu işdə də mütləq örnək olacaq. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu cür problemlə ssenarilərlə rol oyunları çox effektivdir. Birlikdə işləmək üçün qrup daxilində konkret şagirdləri qruplaşdırmaq da mümkündür. Müəllim müəyyən davranış çətinliklərinin aşkar olunma ehtimalının yüksək olduğu qruplara xüsusi diqqət yetirməlidir. Belə vaxtlarda konkret qrupa fəal nəzarət etmək, rəy bildirmək və müvafiq davranışları müsbət şəkildə təşviq etmək lazımdır. Tədqiqatlardan alınan məlumatlara görə, kooperativ təlim strategiyalarından istifadə təkcə xüsusi təhsil ehtiyacı olan şagirdlərin deyil, hər bir şagirdin akademik və sosial bacarıqların inkişafına şərait yaradır.

İşarələr (Prompts)

İşarələrdən istifadə şagirdlərə təlim prosesində kömək edən, eyni zamanda idrak keyfiyyətini və onlardan düzgün cavab almaq ehtimalını artıran mühüm strategiya və metodlardan biridir. İşarələrdə jestlər, sözlər, şəkillər, aydın təlimatlar nəzərdə tutulur. Onların effektiv və vaxtında istifadəsi şagirdlərə səhvləri minimuma endirəcək şəkildə

öyrənməyə imkan verir. Bir çox müəllimlər, təbii olaraq, bu strategiyadan demək olar ki, hər gün təlim-tədris prosesində fərqi nə varmadan istifadə edirlər. Məsələn, bu formalara şagirdlərə düzgün cavabı tapmaq üçün suallar vermək, sinif otağına cədvəl asmaq, diqqət üçün əl çalmaq və s. aid etmək olar. Bununla belə, onların praktikada aktiv istifadəsinə baxmayaraq, daha çox səmərəlilik üçün onun mənasını və xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq və başa düşmək lazımdır.

Şagirdləri dəstəkləmək və onlara kömək etmək üçün lazımı vaxtda işarələrdən məqsədyönlü istifadə və vəziyyətə uyğun olaraq tədris azaldılması uğurlu təlim-tədris prosesinin əsasını təşkil edir. İşarələrdən məqsədsiz istifadə isə şagirdlərin onlardan asılılığına səbəb ola bilər və müvafiq olaraq təlim prosesinə mane ola bilər. Buna görə də işarələrin xüsusiyyətlərini və onların iyerarxiyasını başa düşmək bizə belə hallardan yayınmağa kömək edəcək.

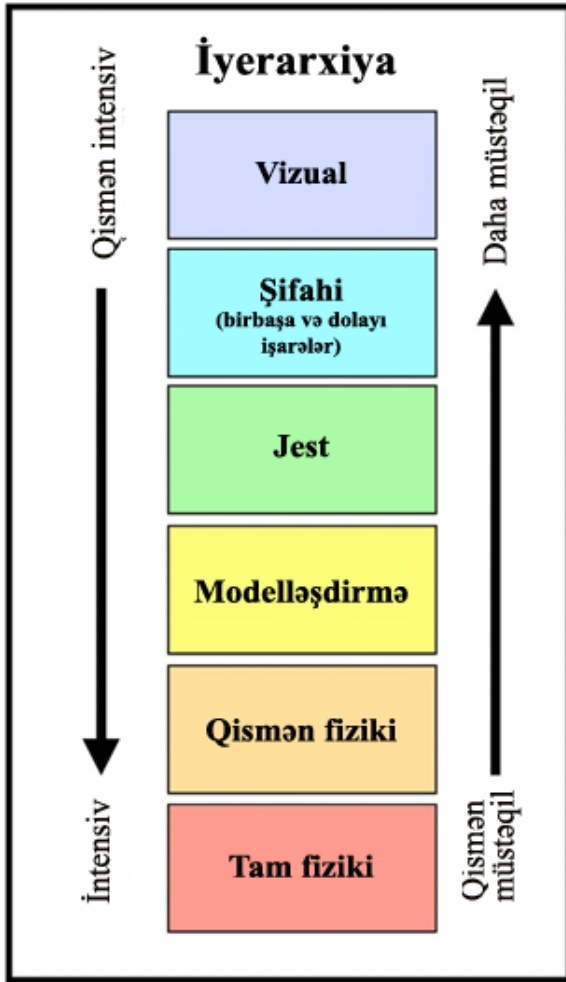
İşarələrdən nə üçün istifadə etməliyik?

Viqotskinin dediyi kimi – “Uşaq bu gün başqalarının köməyi ilə nə edirsə, sabah onu mütləq müstəqil şəkildə edə biləcək”.

Bunu dərk etsək də, etməsək də, gündəlik həyatımızda hər zaman işarələrdən istifadə edirik. Böyük bir hipermarketin cərgələrinin əvvəlindəki yazılar və ya işarələr bizə istədiyimiz məhsulları və ya əşyaları asanlıqla tapmağa kömək edir. Əlavə kömək lazım olarsa, marketin işçilərinə də müraciət edə bilərik. Lakin gələcəkdə eyni bazarda alış-verişə gedəndə çox güman ki, artıq qeyd olunan işarələrdən istifadə etməyə ehtiyac duymayacağıq. Biz birbaşa içəri girib özümüz tapacağıq.

İşarələr yeni bir bacarığın öyrənilməsi prosesində də analogi funksiya daşıyır. Onun şagirdə çatdırılması çox səmərəli və faydalıdır. Ancaq məqsədimiz şagirdin bu qabiliyyət baxımından tam müstəqil olmasıdır. Bunun üçün verdiyimiz ipucularını tədris azaltmaq lazımdır ki, nəticədə şagirdin onlara ehtiyacı olmasın. **İşarələrin tədris azaldılması və nəticədə istifadəsinin dayandırılması, onun təmin olunması qədər önəmlidir.** Qazanılan bacarıq funksional xarakter daşmalıdır, yəni şagird müstəqil olmalıdır.

Göstəriş növləri və onların iyerarxiyası

Hansı növ göstəricilərin mövcud olduğunu və necə istifadə olunduğunu müzakirə edək. Göstəriciləri nəzərdən keçirərkən onların iyerarxiyasını nəzərə almaq vacibdir. Bu, müəllimlərə və mütəxəssislərə onların hər birinin hansı keyfiyyətdə və gücdə müdaxiləsini başa düşməyə və strukturlaşdırmağa kömək edəcək.

İyerarxiyada işarələrin səviyyəsi nə qədər aşağı olarsa, müdaxilənin intensivliyi bir o qədər çox olar və şagirdin müstəqilliyi bir o qədər az olar, biz nə qədər yuxarı qalxsaq, işarələrdən istifadə etməklə müdaxilənin dərəcəsi azalır.

Tez-tez haradan başlamaq barədə müzakirələr yaranır: aşağıdan yuxarıya və ya əksinə. Birinci variant ən intensiv işarələrdən başlamağı nəzərdə tutur, növbəti səviyyəyə keçid isə şagird tapşırığı artıq düzgün yerinə yetirdiyi zaman baş verir. İkinci variantda biz daha az intensiv işarələrlə başlayırıq və şagirdin tapşırığı yerinə yetirə biləcəyi səviyyəni tapana qədər tədricən aşağıya enirik.

Onların hər birini nəzərdən keçirək:

- **Vizual işarələr** - Vizual işarələrlə gündəlik həyatda çox rastlaşırıq. Təqvim və gün rejimi də vizual işarələrdir. Onlar sinifdə bir çox formada istifadə edilə bilər. Bu, fotoşəkillər, plakatlar, cədvəllər, videolar, obyektlər, mətnlər və s. ola bilər. Şagirdlər vizual göstərişlərdən, məsələn, vizual cədvəllərdən uğurla istifadə edirlər.
- **Verbal işarələr** - nitq vasitəsilə sual və təlimatlar vermək nəzərdə tutulur. Bu birbaşa və ya dolaylı ola bilər. "Bundan sonra nə edəcəksən?" kimi suallar dolaylı verbal işarələrə aiddir, "Oyuncaqları al" isə birbaşa verbal işarədir. Dolaylı verbal işarələr birbaşa işarələrlə müqayisədə daha az intensiv müdaxilə hesab olunur.
- **Jest işarələri** - şagirdə nə edəcəyini göstərən jest və ya hərəkətin istifadəsi nəzərdə tutulur. Bu, əl jesti, başını tərpətmək, göz təması və ya müəyyən bir obyektə baxmaq ola bilər. Məsələn, söz növbəsi şagirdə çatanda müəllim gözləri və başını

tərpətməklə işarə edə bilər. Həmçinin, sinifdəki səs-küyü dayandırmaq üçün əlinizi qaldırmaq bir jestdir.

- **Modelləşdirmə**- şagirdə nə edəcəyini göstərdiyimiz nəzərdə tutulur. Məsələn, ona burnuna toxun desək, bu zaman biz də burnumuza toxunuruq. Və ya hekayə şəkillərini xronoloji ardıcılıqla düzərək yeni bir bacarıq üzərində işləyə bilərik. Bu halda, əvvəlcə biz yerləşdiririk və sonra özünü sınağına şərait yaradırıq.
- **Qismən fiziki işarələr** - şagirdə toxunmağımız minimal fiziki dəstək vermək nəzərdə tutulur: biz hərəkətin başlanmasına səbəb olmaq üçün şagirdin dirsəyinə toxuna bilərik, lakin sonra özü davam edir. Məsələn, şagirdin qırmızı rəngə toxunmasını istəyiriksə, onu qırmızı vərəq istiqamətinə çəkmək üçün dirsəyinə toxunuruq.
- **Tam fiziki işarələr** – şagirdə "əlindən tutmaqla" kömək etmək nəzərdə tutulur. Məsələn, hərfləri yazarkən və ya hər hansı digər hərəkəti yerinə yetirərkən (əl çalmaq - əllərinə toxunursunuz və əl çalmaq hərəkətini yerinə yetirməyə kömək edirsiniz). Qeyd olunan işarə yardımın ən intensiv formasıdır. Məqsədimizin şagirdin müstəqillik dərəcəsini artırmaq olduğunu əsas götürərək, qeyd olunan göstəricidən istifadə ehtiyacını tez bir zamanda aradan qaldırmaq müəllimin və ya mütəxəssisin məqsədi olmalıdır. İşə şagirdin əvəzinə başqa birinin yetirməsi konkret bacarığın mənimsənilməsinə daha az yardım edir.

İşarələrin effektivliyi üçün:

1. Mümkün qədər az işarələrdən istifadə edin: Əgər şagird tapşırığı işarələrin köməyi olmadan uğurla yerinə yetirirsə, onlardan istifadə edilməməliyik. Şagirdə nə vaxt işarə verib-verməmək lazım olduğunu bilmək və müəyyən etmək çətin məsələdir, çünki əslində biz onlardan çox vaxt bilmədən istifadə edirik. Yadda saxlamaq lazımdır ki, işarələrin həddindən artıq və ya məqsədsiz istifadəsi şagirdin müstəqil bilik əldə etməsi prosesini çətinləşdirir.
2. Onları nə vaxt istifadə etməyi və nə vaxt istifadə etməməyi bilmək önəmlidir: göstərişlərdən istifadə etmək tövsiyə edilməyən vəziyyətlər mövcuddur. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, onların çoxluğu şagirdin onlardan asılı olmasına gətirib çıxara bilər və istər-istəməz şagirdin onlardan istifadə etmədən konkret tapşırığı yerinə yetirə bilməməsinə səbəb ola bilər. İşarələri o zaman təqdim edirik :
 - Şagirdin səhv cavaba doğru getdiyini görürük.
 - Şagirdin cavabı yanlışdır.
 - Şagird bizə ümumiyyətlə cavab vermir.
3. *Həvəsləndiricilərdən istifadə*: həvəsləndiricilərdən istifadə, məsələn, tərif vermək

gələcəkdə potensial olaraq düzgün cavab almaq üçün təsirli bir yoldur. Lakin qeyd

etmək lazımdır ki, şagird işarələr olmadan cavab verdikdə və ya tapşırığı düzgün yerinə yetirdikdə bu cür həvəsləndirmələrdən daha tez-tez istifadə edilməlidir.

4. *Onları tədricən azaltmaq vacibdir:* işarələr, yalnız onlardan istifadə edilmədikdə öyrənmə prosesi çətin olduqda təmin edilməlidir. Əgər şagird, aşağı səviyyəli işarənin köməyi ilə artıq tapşırığı yerinə yetirə bilirsə, tapşırığı müstəqil şəkildə yerinə yetirə bilənə qədər tədricən daha da yüksək səviyyələrdən istifadə edin.

Sınıfdə işarələrdən istifadə önəmli və effektivdir, çünki:

- ***Narahatlığı azaldır*** - İşarələrdən istifadə edərkən şagirdlər tapşırıqları yerinə yetirməkdə daha uğurlu olurlar ki, bu da onların inamında əks olunur. Uğurlu təcrübələrlə onlar öz qabiliyyətlərinə daha inamlı olurlar ki, bu da gələcəkdə yanlış cavab verməklə bağlı narahatlığı azaldır.
- ***Öyrənmə prosesini asanlaşdırır*** – irəlləyiş nəzərə çarpan olanda, öyrənmə şagird üçün müsbət təcrübəyə çevrilir ki, bu da onların gələcəkdə motivasiyasına təsir edir.
- ***Təlim-tədris prosesini müxtəlif öyrənmə üslublarına malik olan şagirdlərə uyğunlaşdırır*** - İşarələrin bir çox növləri olduğundan, onlar müxtəlif öyrənmə üslublarına malik olan şagirdlərə uyğunlaşdırıla bilər. Konkret şagird üçün fərdi olaraq müvafiq işarələrdən istifadə etmək də olar.

Təbii ki, bəzi şagirdlər üçün işarələr təsirli olmaya bilər (məsələn, şagirdin görmə çətinliyi olan zaman vizual işarələr). Bəzi şagirdlərin xoşuna gəlməyə bilər. Məsələn, fiziki bir işarə, çünki başqasının toxunması onun üçün xoşagəlməzdir. Bəzi ipucları o qədər qeyri-müəyyən və qaranlıq ola bilər ki, onlar şagird üçün daha çaşqınlıq yaradır. Məhz buna görə də onları elə seçmək vacibdir ki, həm tapşırığa, həmçinin şagirdin qabiliyyətinə, maraqlarına və ehtiyaclarına uyğun olsun.

Yadda saxlamaq və ümumiləşdirmə

Şagirdə yeni bir bacarıq öyrətmək müəllimlər və mütəxəssislər üçün təlim-tədrisin ilk mərhələsidir. Bununla belə, xüsusilə ilkin mərhələlərdə, müəyyən bir bacarıq mənimsənildikdən sonra, bacarıqın zamanla nə dərəcədə saxlanıldığına və onun ümumiləşdirilərək müxtəlif insanlara, əşyalara və kontekstlərə necə tətbiq edildiyinə diqqət yetirmək vacibdir. Biz şagirdlərə bir çox vacib bacarıqları öyrədə bilərik. Lakin onlar öyrəndiklərini yadda saxlaya bilmirlər və/və ya lazım olduqda tətbiq edə bilmirlərsə, bu bacarıqların öyrədilməsinin praktikliyi sual altına düşür.

Yadda saxlamaq

Şagirdin əldə etdiyi biliklərdən təcrübədə istifadə olunmazsa, onun unudulma ehtimalı yüksəkdir. Konkret bir bacarığın öyrədilməsi asan unudulduğu halda mənasını itirir və şagird lazım olanda ondan istifadə edə bilməyəcək. Müəllim və mütəxəssislərin diqqətini şagirdin əldə etdiyi bilik və bacarıqlardan vaxtaşırı istifadə etməyə yönəltməsi vacibdir ki, yeni nəyisə öyrənmək əvəzinə onu yenidən öyrətmək lazım olmasın.

Effektiv təlim-tədris prosesinin mühüm göstəricilərindən biri biliyin saxlanılmasıdır (Miracle, Collins, Schuster, & Grisham-Brown, 2001). Bundan əlavə, əldə edilmiş biliklərin saxlanmasını müəyyənləşdirən mühüm amillərdən biri də əldə edilmiş biliklərin şagird üçün nə dərəcədə zəruri və aktual olması və qeyd olunan bacarığın şagirdin gündəlik həyatı ilə bağlı olub-olmamasıdır, yəni müxtəlif fəaliyyətlər zamanı ondan müxtəlif vəziyyətlərdə istifadə etməli olurmu. Müəllim və mütəxəssislərin məsuliyyətinə aiddir:

- Şagirdin bacarıqlarının saxlanılmasını yoxlamaq və əmin olmaq.
- Elə mühit-şərait yaratmaq ki, şagird bilikdən tez-tez istifadə etsin.
- Bacarıq yox olarsa, onu yenidən öyrətmək.

Əldə edilmiş bilik və bacarıqlara vaxtaşırı qayıtmaq və onun nə qədər saxlanıldığını yoxlamaq səmərəli təlim-tədris təcrübəsi hesab olunur. Bununla belə, yeni bacarıqların öyrənilməsi əsasən əvvəlki biliklərə əsaslandığından, yoxlamaq çox vaxt prosesin təbii hissəsidir.

Ümumiləşdirmə

Ümumiləşdirmə şagirdə əldə etdiyi bilikləri müxtəlif mühitlərdə və kontekstlərdə, müxtəlif resurslarla və müxtəlif insanlarla tətbiq etməyə imkan verən bacarıqdır. Bu, bilik və ya bacarıqların əldə edildiyi mühitdən fərqli situasiyalarda nümayiş etdirilməsini nəzərdə tutur. Başqa sözlə desək, ümumiləşdirmə qabiliyyəti olduqda, biliklərin müxtəlif kontekstlərə keçirilməsi mümkündür. Şagirdin sinifdə konkret cədvəldən hərfləri öyrəndikdə əldə etdiyi biliyi başqa mühitdə avtomatik olaraq digər stimullaşdırıcı materiallara köçürməsi çətin ola bilər, yəni evdə kitabda və ya kağızda eyni hərfləri tanımağa çətinlik çəkə bilər.

Bu bacarığın zəruriliyi və əhəmiyyəti çoxsaylı araşdırmalar nəticəsində təsdiqlənir. Təlim- tədris prosesi zamanı mütəxəssis və ya müəllim şagirdin qeyd olunan bacarıqdan hansı vəziyyətlərdə istifadə edəcəyini və bu kontekstləri nə dərəcədə müəyyənləşdirə biləcəyini əvvəlcədən təyin etməlidir. Effektiv tədrisin təşkilinin son məqsədi ondan ibarətdir ki, şagird təlim mühitində (sinifdə) öyrənsin, bununla yanaşı təbii mühitdə də əldə etdiyi

bacarığı nümayiş etdirə bilsin. Məsələn, riyaziyyat dərində şagird rəqəmlərin sayını və böyük-küçik olduğunu düzgün müəyyən edə bilər, bununla yanaşı o, yeməxanada qərar qəbul etmək üçün bu bacarıqdan da istifadə etməyi bacarmalıdır, onun konkret yemək və ya içki üçün kifayət qədər pulu varmı. Həmçinin, nömrələri tanımağı öyrənmək praktiki bacarıqdır, lakin şagird nömrələri təkə kartlarda və ya lövhədə deyil, həm də hesablarda, menyularda, telefonlarda, televizor pultlarında və s. öyrənməlidir.

Biliyi tədris mühitindən təbii kontekstə keçirmək bacarığı xüsusi təhsil ehtiyacı olan şagirdlər üçün nisbətən çətin məsələdir. Onlar üçün fərqli mühidə stimulu müəyyən etmək çətinidir, onun müşahidəsi artıq öyrənilmiş bacarıqdan istifadəni aktivləşdirməlidir. Müvafiq olaraq, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şagirdlərdə ümumiləşdirmə qabiliyyətinin formalaşmasına daha çox diqqət yetirilməlidir. Bunun üçün vacibdir;

- Konkret bacarıq və biliklərə yiyələnmək, onu şagirdin gündəlik həyatı ilə əlaqələndirmək və ona qeyd olunan bacarıqdan funksional istifadəni göstərmək.
- Şagirdə əldə etdiyi bilikləri müxtəlif kontekstlərdə nümayiş etdirmək imkanı verilməlidir (daha çox effektivlik üçün prosesə onunla işləyən digər müəllimlərin, mütəxəssislərin və valideynlərin cəlb edilməsi tövsiyə olunur).
- Müəyyən bir bacarıq və ya konsepsiyanın öyrədilməsi zamanı müxtəlif resurslardan istifadə, məsələn, nömrələri öyrədərkən kartlardan, maqnit nömrələrdən, taxta fiqurlardan, əskinaslardan və s. istifadə edin. Və ya çiçəyin quruluşunu öyrədərkən dibçək güldən, məktəb həyatindəki güldən, çiçəyin şəkli və ya videosundan istifadə edin.
- Öyrəndiyi bacarıqdan istifadə edə biləcəyi mühidə şagirdi müşahidə etmək. İlk mərhələdə dəstək olmaq, göstəricilərdən istifadə etmək, əks əlaqə göstərmək lazımdır.

Qrafik sistemlər (Graphic Organizers)

Müxtəlif heyvan növlərini təsnif etməyin ən yaxşı yolu nədir? Yaxud nağılın iki qəhrəmanı arasındakı əlaqəni şagirdlərə necə izah edə bilərik? Daha yuxarı siniflərdə isə - su dövrünü, vulkan fəaliyyəti, İkinci Dünya Müharibəsinin səbəbləri və s. Bütün bunları izah etmək və göstərmək üçün effektiv üsullardan biri qrafik sistemlərdir.

Qrafik sistem konkret termin və ya konsepsiya ilə bağlı məsələləri toplamaq və çeşidləməkdə bizə kömək edən məlumatın vizual təsviridir. Onların vasitəsilə bizə nümunələri, qanunauyğunluqları və məlumatlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin mahiyyətini daha yaxşı anlamaq və “görmək” imkanı verilir. Çox vaxt qrafik sistemi

"xəritələr" adlandırılır, çünki o, bir çox məlumat üçün naviqator və bələdçi rolunu oynayır, ideyalarımızı və düşüncələrimizi vizual olaraq təşkil edir və çeşidləyir. Yəqin ki gündəlik həyatımızda ən çox yayılmış qrafik sistem təqvimdir. O, məlumatı çeşidləmək, filtrləmək, yadda saxlamaq, saxlamaq və paylaşmaqda bizə kömək edir. Qrafik sistemlərə tez-tez semantik xəritələr, şəbəkələr, konseptual xəritələr, semantik təşkilat vasitələri də deyilir. Qrafik sistemlər vasitəsi ilə informasiyanın təcrid olunmuş və konkret hissələri bir-biri ilə əlaqələndirilir.

Xüsusi təhsilə ehtiyacı olan şagirdlərin, xüsusən də təlimdə çətinliyi olanların əksəriyyəti vizual təlim üslubuna malikdir. Bu o deməkdir ki, onlar fikirlər, sözlər, terminlər və ya konsepsiyalar şəkillər, cədvəllər, diaqramlar və xəritələr və ya vizual təsvirlərlə əlaqələndirildikdə daha yaxşı başa düşürlər və yadda saxlayırlar. Müvafiq olaraq, qrafik sistemlər onların təlim-tədrisi üçün effektiv vasitələrdən biridir.

Qrafik sistemlərdən niyə istifadə etməliyik?

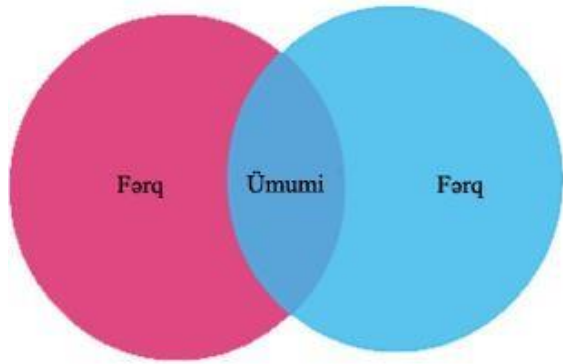
Qeyd etdiyimiz kimi, qrafik sistemlər bizə ideyaları qurmaq və vizuallaşdırmaq, məlumatı təşkil etmək və ardıcılıqla yerləşdirmək, yazı prosesini planlaşdırmaq, oxu bacarıqlarını təkmilləşdirmək, problemləri və onların həlli yollarını təşkil etmək, fikirləri müqayisə etmək və qarşılaşdırmaq, səbəb və nəticəni görməkdə və s. kömək edir. Fikirlərimizi və düşüncələrimizi vizual vasitələrlə təsvir etmək və kodlaşdırmaq bizə məlumatı başa düşmək və yadda saxlamaq prosesində çox kömək edir. Qrafik sistemlər alış-veriş siyahısı kimi sadə bir fəaliyyətdə və ya tarixi hadisə kimi mürəkkəb və kompleks bir məsələ üçün səbəb və nəticənin qurulmasında istifadə edilə bilər.

Qrafik sistemlərin növləri

Müxtəlif məqsədlər üçün yaradılmış bir çox qrafik sistemləri var. Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək:

Venn diaqramı (Venn Diagram)

Venn diaqramı iki və ya daha çox obyekt, hadisə, insanlar, ideyalar və ya anlayışlar arasındakı oxşarlıqları və fərqləri göstərmək üçün istifadə edilən vizual texnikadır. Bu, şagirdlər üçün əşyaların eyni zamanda necə fərqli və ümumi xüsusiyyətlərə malik ola biləcəyini başa düşməyi asanlaşdırır. Venn diaqramı müqayisə etmək və qarşılaşdırmaq imkanı verir.

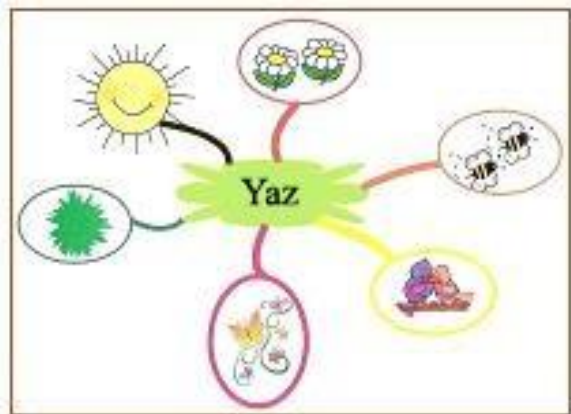
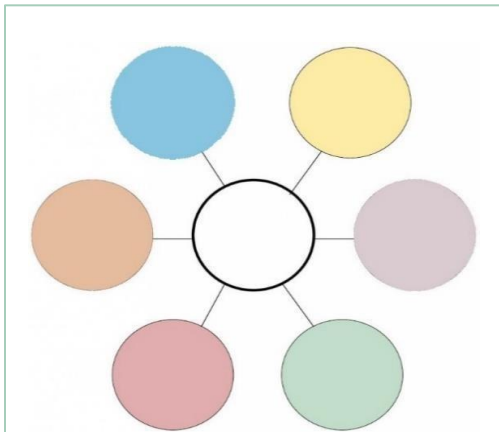

Anlayış xəritəsi (Concept Map)

Anlayış xəritəsi şagirdlərin yeni anlayışın məzmununu və xüsusiyyətlərini dərk etmələrini asanlaşdıran və şərait yaradan təşkilati vasitədir. Bundan istifadə etməklə, şagirdlər müəyyən bir anlayışın aspektlərini daha yaxşı başa düşür və onu müxtəlif yollarla müzakirə edirlər. Anlayış xəritələri şagirdlərə aşağıdakı suallara cavab verməyə kömək edir: “Bu nədir? Onun xüsusiyyətləri hansılardır? Onun nümunələri hansılardır?” Bu üsul vasitəsilə şagirdlər müəyyən bir konsepsiya ətrafında öz anlayışlarını və biliklərini dərinləşdirirlər.

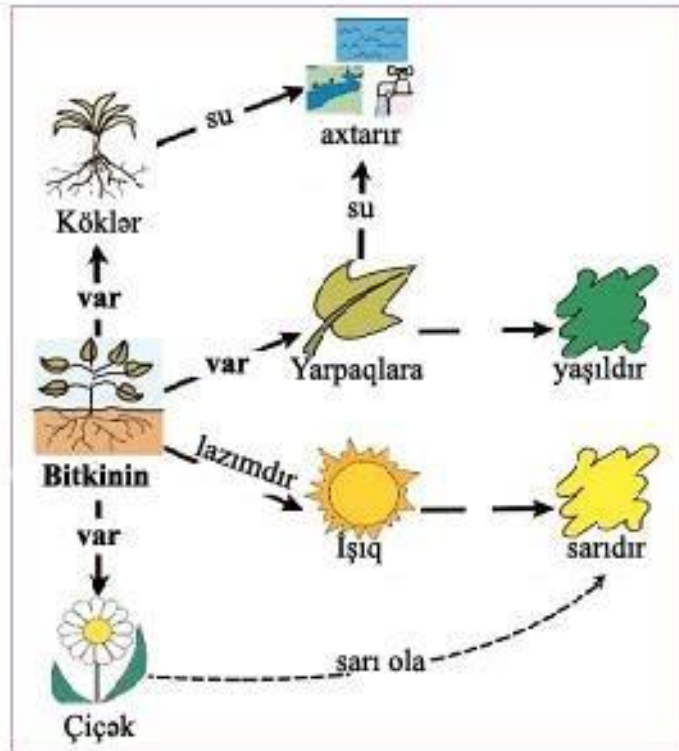
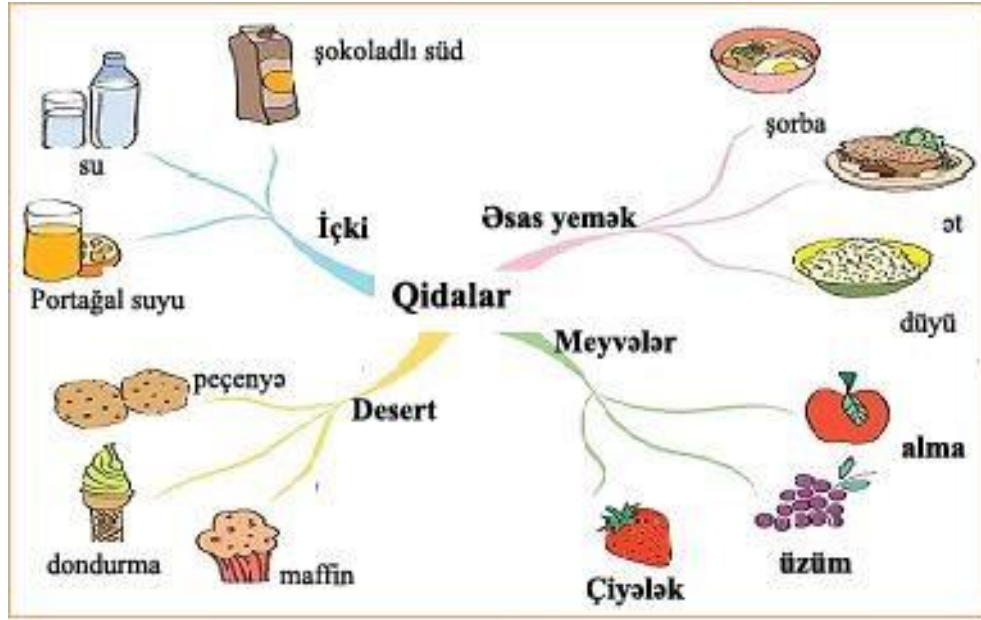
Anlayış xəritələrindən niyə istifadə etməliyik?

- Yeni məlumatları təşkil etmək üçün.
- Əsas ideya ilə onun xüsusiyyətləri arasında mənalı əlaqələr qurmaq üçün.
- Qurmaq asandır və istənilən mövzuya uyğundur.
- Şagirdlər üçün gözəçarpan, əyləncəli və asandır.

Zehin xəritəsi (Mind Maps)

Zehin xəritələri mərkəzi (əsas) ideyaya və əlaqəli məsələlərə malik olan iyerarxik məlumatları budaqlar şəklində vizuallaşdırmaq üçün istifadə olunur. Bu, şagirdlərə ideyalar yaratmağa, problemləri həll etməyə, anlayışlar və onun komponentlərinin iyerarxiyası və ya ardıcılığı arasındakı əlaqəni daha yaxşı başa düşməyə və görməyə kömək edir.

T-Chart

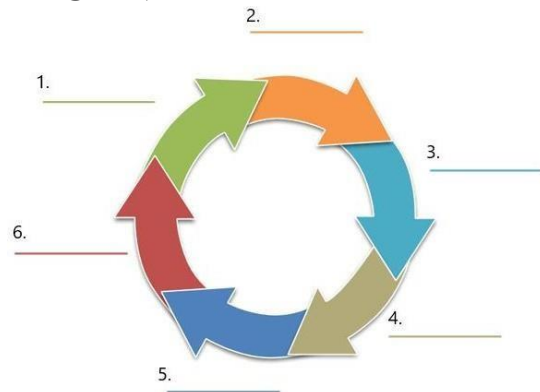
T-Chart-ın köməyi ilə şagirdlər ideyaları, anlayışları və terminləri iki kateqoriyaya ayıra bilərlər. Müqayisə üçün aşağıdakı siyahını tərtib etmək olar: meyvə vs tərəvəz, müsbət və mənfi, üstünlük vs qüsurlu, fakt vs fərziyyə.

Çox	Az
	

İsim	Feil
• Gül	• Oynayır
• Oyuncaq	• qaçır
• Top	• Qışqırır
• Televizor	• Baxır
• Kitab	• Oxuyur

Dairəvi ardıcillıq diaqramı (Circular Sequence Diagram)

Dairəvi ardıcillıq diaqramının köməyi ilə konkret hadisələrin mərhələlərini və onların ardıcillığını əyani şəkildə göstərmək olar. Bir çox şagirdlər üçün hadisələrin ardıcillığını daha yaxşı başa düşmək üçün əyani vəsait vacibdir. Onun məqsədi hadisələr arasında qarşılıqlı münasibət və səbəb-nəticə əlaqələri qurmaq və müəyyən nəticələr çıxarmaqdır.

Sınıf mühitinin təşkili

Sınıf mühitinin təşkili və qaydaya salınması psixoloji və fiziki aspektlərin aparıcı olduğu bir çox komponentləri özündə cəmləşdirir. Sınıf mühitini başqa cür sinif iqlimi, atmosfer, psixo-sosial mühit, ekologiya adlandırırlar və bunda tədris və təlim kimi ən vacib komponentlər, ümumi kontekst və şagirdin motivasiya amilləri nəzərdə tutulur.

Əvvəlcə psixoloji aspektlərə diqqət yetirək.

Sınıf mühiti şagirdlərin nailiyyət səviyyələrini müəyyən edən mühüm amildir. Onlar ətraf mühitdə müsbət qavrayış və müsbət münasibətlər olduqda, daha yaxşı öyrənirlər. Ətraf mühit dedikdə, müəllim və şagirdlərlə işləyən mütəxəssislər nəzərdə tutulur. Sınıf mühitinin əsas prinsipi təlim prosesini asanlaşdıran psixoloji mühit yaratmaqdır. Bu baxımdan üç mühüm amil fərqləndirilir:

Əlaqələr: İnsanların bir-birini dəstəklədiyi və kömək etdiyi mühit.

Şəxsi inkişaf: şagirdin şəxsi inkişafı və inkişafına yönəlmiş mühit.

Sistemin ardıcılığı: Müəllimlərin şagirdlərdən aydın gözləntiləri olduğu, vəziyyətə nəzarət etdiyi, daim dəyişikliklərə və yeniliklərə açıq olduğu strukturlaşdırılmış mühit.

Onların hər birini nəzərdən keçirək:

Əlaqələr

Tədris-təlim prosesində emosional cəhətdən təhlükəsiz mühit yaratmaqla şagirdlərin etibarını qazanmaq lazımdır. Təəssüf ki, xüsusi təhsilə ehtiyacı olan şagirdlər tez-tez uğursuzluq hissləri yaşayırlar. Onlarda bəzən mənfi, kobud və ya laqeyd yanaşma təcrübələri olur. Bu, çox vaxt ətraf mühitə və öz qabiliyyətlərinə güvənmək baxımından çətinliklərlə əks olunur. Müəllimlər və mütəxəssislər başa düşməlidirlər ki, oxşar təcrübələri olan şagirdlər aşağı özünüqiymətləndirmə, aşağı əhval-ruhiyyə, aqressiya, narahatlıq və ya qorxunun inkişaf etməsi riski altındadırlar. Bütün bunlar təbii ki, onların təlim prosesinə və ümumi rifahına mənfi təsir göstərir. Ancaq bu nöqsanlı dairəni pozmaq olar:

- Onların emosiyalarını müşahidə etməklə, onları müəyyən etməklə və konkret emosiyaların onların təlim motivasiyasına necə mane

olduğunu və ya dəstək verdiyini başa düşməklə.

- Müsbət emosiyaları vurğulayan və mənfi təcrübələri mümkün qədər minimuma endirən dərs mühiti yaratmaqla.
- Şagirdlərin hər gün məktəbə müxtəlif emosiyalarla gəldiyini başa düşməklə və bu da bəzilərində müəyyən çaşqınlıq yaradır.
- Sabitlik, proqnozlaşdırma, təkrarlanma, təhlükəsizlik, səmimiyyət, empatiya, qəbuletmə, dəstək, birlik və ədalətlə səciyyələnən mühit yaratmaqla.
- Təlim və ya digər çətinliklərin mövcudluğundan asılı olmayaraq, onların əhəmiyyətini və qeyd-şərtsiz qəbul edildiyini göstərməklə.
- Şagirdin müəllimdən qeyd-şərtsiz və manipulyasiya etməyən qəbul, qayğı, hörmət və hərarət gözlədiyi "əsl münasibətlər" yaratmaqla.
- Onları dəstəkləməklə və aidiyyət hissini formalaşdırmaqla: “Məktəbə gedəndə müəllim məni görüb sevinir”, “Xəstə olanda xoşum gəlmir, çünki məktəbə gedə bilmirəm”.
- Şagirdlərə dəyərli rollar verməklə, əməkdaşlıq mühiti yaratmaqla.
- Vəziyyətdən asılı olaraq gərginliyi aradan qaldırmaq və ya tədris prosesini əyləncəli etmək üçün yumordan istifadə etməklə.

Yaponiyada “Kizuna” pedaqogikanın mərkəzi prinsipi olub, “empatiyanı gücləndirən yaxın, səmimi şəxsiyyətlərə münasibətləri” əhatə edir. Onların təhsil sisteminin fəlsəfəsinin əsasında məktəbi ailəyə çevirmək kimi əvvəlcədən düşünülmüş məqsəd dayanır: mehriban və dəstəkləyici yer olaraq şagirdin sosial, emosional və intellektual ehtiyaclarının vacibliliyinə cavab verir.

Fərdi inkişaf

Şagirdlərə qarşıya məqsəd qoymaqda kömək edin.

Xüsusi təhsilə ehtiyacı olan bəzi şagirdlər öz qabiliyyətlərindən əmin deyillər və ya xəbərsizdirlər ki, bu da çox vaxt təlim məqsədlərinin olmaması ilə özünü göstərir. Onlardan bəzilərinin qeyri-müvafiq və imkan dairəsindən kənar dərs məqsədləri var. Tədqiqatlara görə, şagirdlər dərs prosesində məqsədlərə nail olmaq mümkün olduqda və nəzərəcarpacaq nəticələr və müvəffəq olduqlarına dair əks əlaqə gördükdə, daha cəlb olunur və həvəslənirlər.

- Şagirdlərə təlim və davranış məqsədlərini qarşıya qoymaqda kömək edin.
- Məqsədlər haqqında tez-tez danışın, müəyyən bir dərsin bu məqsədlərə

doğru necə irəlilədiyini göstərməyə çalışın və təlim zaman öz tərəqqilərini düşünməyə kömək edin.

- Məqsədlər sadəcə konkret bacarığın nümayiş etdirilmə imkanına deyil, anlayışın qurulmasına yönəldilməlidir.
- Ümumi və dağınıq məqsədləri xüsusi niyyətlərə (intensiyalara), davranışlara çevirmək və onları konkret və müvafiq alt məqsədlər kimi təqdim etmək.
- Birbaşa, tez-tez və məqsədyönlü əks əlaqədən istifadə edin ki, şagird məqsədlərin əldə edilməsi motivasiyasını və meylləri qoruyub saxlasın.
- Şagirdlərə məqsədyönlü olmağa kömək edin. Bu barədə tez-tez danışın və dərslərin konkret məqsədə necə yönəldildiyini göstərin: "Kompüterdə işləməyi öyrənmək istəyirsənsə, bunu bacarmalısan ...", "Əgər bunu ala bilmək istəyirsənsə, riyaziyyat dərslində ... yerinə yetirməyi bacarmalısan".
- Şagirdlərə qısamüddətli məqsədlər qoymağa kömək edin: "Mən bu proqramı 1 həftə ərzində yerinə yetirməliyəm ki, növbəti tətbiqə keçə bilim".
- Şagirdlərə ümumi uzunmüddətli məqsədlər qoymağa kömək edin: "Mən rəsm çəkməyi xoşlayıram və məktəbi bitirdikdən sonra dizayner olmaq istəyirəm".
- Şagirdlərə müxtəlif və real məqsədlər qoymağa kömək edin: "Mən ev tapşırıqlarını yaxşı yerinə yetirmək, idman fəaliyyətlərində iştirak etmək və çoxlu yaxın dostlarım olmaq istəyirəm".
- Şagirdlərə məqsədlərini prioritetləşdirməkdə və lazım olduqda, seçim etməkdə kömək edin: "Mən həm idmana, həm də akademik məqsədlərə vaxt ayıracağam, lakin gələcək üçün təhsil daha vacibdir."

Şagirdlərin mədəni, etnik, milli və digər xüsusiyyətlərini nəzərə alın

Tədris prosesini planlaşdırarkən, tapşırıqlarınızda və fəallıqlarınızda mədəni xüsusiyyətləri nə dərəcədə əks etdirdiyinizə və nəzərə almağınıza diqqət yetirin. Materialları və mətnləri seçərkən, onların müəyyən qərəzlilik, laqeydlilik və stereotip məzmunu əhatə etmədiyinə əmin olun.

Həvəsləndirici dərs mühiti yaradın

Tədqiqatlara görə, beynin emosiyalara və idrak prosesinə cavabdeh olan sahələri, fərd müəyyən bir işi yerinə yetirməyə həvəsləndirildikdə aktivləşir. Motivasiya ilə əlaqədar bir neçə məsləhət təklif edirik:

- Şagirdə motivasiya vermək üçün edə biləcəyiniz işlərin həddi olduğunu və nəticədə o, öz təlim prosesi üçün məsuliyyət daşımalı olduğunu başa düşməlidir: “Mən sənə kömək edə və bu prosesdə sənə istiqamət verə bilərəm, lakin mən sənin yerinə öyrənə bilmərəm”.
- Motivasiya ilə bağlı ciddi çətinliklər olduqda diqqətli və ehtiyatlı olun. Gözə çarpan dəyişikliklərə nail olmaq mümkündür, lakin asan deyil və vaxt tələb edir. Səbr etmək lazımdır.
- Dərk etmək lazımdır ki, şagirdin məqsədləri, duyğuları və şəxsi inancları onun şəxsiyyətinin bir hissəsidir və bizim baxışlarımızdan və münasibətimizdən asılı olmayaraq, ona hörmətlə yanaşmaq lazımdır.
- Motivasiya ilə bağlı çətinliklər zamanı səbrli və düzgün olmaq lazımdır: “Görürəm ki, siz bu gün tapşırığa diqqətinizi cəmləyə bilmirsiniz, amma gəlin, bəzi hissəni yerinə yetirməyə çalışaq, qalanını növbəti bir neçə günə saxlayaq. Əminəm ki, sonda mütləq uğurla yerinə yetirəcəksən”.
- Hər bir şagird ilə təkbətək vaxt keçirin (ən azı həftədə bir dəfə).

Sistem ardıcılığı

Yüksək, lakin real gözləntilərə sahib olun

Xüsusi təhsilə ehtiyacı olan şagirdlər tez-tez qabiliyyətləri ilə bağlı inanclarına təsir edən uğursuzluqlarla üzləşirlər. Valideynlərdən və ya müəllimlərdən aşağı gözləntilərin olması da belə hisslərin riskini artırır. Mühümdür:

- İnanın ki, bütün şagirdlərin təlim resursu və imkanı var.
- Davamlı olaraq şagird və valideynlərin gözləntilərini artırmağa çalışın.
- Nəticə əldə etmək üçün cəhd etmək, ona müəyyən resurslar qoymaq və bacarıqlardan uğurla istifadə etmək lazım olduğunu başa düşməkdə, şagirdlərə kömək edin.
- Şagirdlərə uğurlarına görə məsuliyyət daşdıqlarını göstərin.
- Şagirdi müəyyən çətinliklər qarşısında qoyun, amma bu, məcburiyyət formasında olmamalıdır.

- Şagirdlərə özlərinə inam yaratmağa kömək edin: “Mən cəhd edəndə demək olar ki, hər şey alınır”.
- Şagirdə cavab vermək, suallar vermək və ya müzakirədə iştirak etmək üçün kifayət qədər vaxt verdiyinizə əmin olun.
- Həm sinifdə, həm də bütövlükdə məktəb mühitində şagirdin davranışı üçün aydın və ardıcıl gözləntilər təyin edin.

Avtoritar deyil, avtoritet olun

Müəllimin avtoritet kimi qəbul edilməsi onun davranışından asılıdır: nə deyir, necə deyir (səs tonu, hündürlüyü) və bədən dili necədir. Şagirdin davranışı ilə nə çox sərt, nə də çox yumşaq yanaşmalarla ayaqlaşmaq olar, amma bu, əlbəttə ki, fərdi haldan asılıdır. Müəllim hər zaman ciddi olmalı deyil, hər şeyə həvəslə, yumorla yanaşmalıdır. Davranış çətinliyi olan şagirdlərlə işləyərkən sərtlik və çeviklik arasında tarazlıq əsas çağırışdır. Davranışları çox vaxt dəyişkən olduğu üçün, müəllim “siqnalları” və ya erkən xəbərdarlıq işarələrini eyniləşdirə bilməlidir.

Aydın qaydalar və sərhədlər işləyib hazırlayın

Bəzi şagirdlər sosial qaydaları anlamaqda və onlara əməl etməkdə çətinlik çəkirlər. Bununla belə, müəllim əsas qaydaları və sinif anlaşmalarını şagirdlərlə birlikdə, onlar üçün başa düşülən və məqbul olan formalarda tərtib etməlidir. Mütləqdir:

- Sinif işlərinin, qaydaların və gözləntilərin effektiv və keyfiyyətli tədris-təlim prosesinin və mühitinin mühüm elementləri olduğunu dərk etmək.
- Qaydalar müsbət formalaşdırılmalıdır (məsələn, “tənəffüs zamanı yavaş yeriyin” deyən və “qaçmayın, qaçmaq qadağandır” demək olmaz). Müsbət formalaşdırdıqda, onlara nə etməməli olduqlarını söyləmək əvəzinə, onlara nə etməli olduqlarını söyləyirik, onlara yol göstəririk.
- Uyğunluq baxımından ardıcılığın təmin olunduğundan əmin olun. Digər məktəb müəllimləri və mütəxəssisləri bunları paylaşsınlar.
- Qaydalar şagirdlərlə birlikdə, onların fəal iştirakı ilə hazırlanmalıdır. Onların yerinə yetirilməsi həm şagirdin, həm də müəllimin üzərinə düşür.
- Qarışıqlığın və davranış çətinliklərinin qarşısını almaq üçün bir fəaliyyətdən digərinə keçidi əvvəlcədən planlaşdırın.
- Şagirdlərə hansı davranışların məqbul və qeyri-məqbul olduğunu, onların nəticələrinin nə olduğunu öyrədin. Onlara düzgün forma tətbiq etmək imkanı yaradın.

- Effektiv tədris-təlim prosesini təmin etmək üçün sinif idarəetmə strategiyalarından istifadənin vacib, lakin kifayət komponent olmadığını dərk etmək.

Sinifdə uyğun mövqe tutun

Müasir siniflərdə müəllimlər tədris-təlim prosesində fasilitator və ya dəstəkçi rolunu öz üzərinə götürürlər. Müəllimlər tez-tez sinifdə hərəkət etməli, qruplara və ya fərdi şagirdlərə nəzarət etməli və lazım olduqda, onlara dəstək olmalıdırlar. Bunun səbəblərindən biri qrup işi üsullarının getdikcə populyarlaşmasıdır. Sual yaranır ki, müəllim üçün sinifdə ən əlverişli yer haradadır?

- Elə oturmağa çalışın ki, bütün şagirdlər sizi yaxşı görsünlər.
- Hər bir şagirdlə tez-tez göz təması qurun və çətin davranışın erkən xəbərdarlıq əlamətlərini aşkar etmək üçün davamlı olaraq bütün sinifə baxın.
- Statik mövqe əvəzinə, şagirdlərin “ərazisi”ndə tez-tez hərəkət edin. Beləliklə, vəziyyəti daha yaxşı idarə edə və lazım olduqda, istədiyiniz davranışı təşviq edə biləcəksiniz.
- Davranış çətinliyi olan şagirdlər kəskin davranış nümayiş etdirməzdən əvvəl müəyyən mərhələlərdən keçdikləri üçün gərginliyin ilk əlamətlərini müəyyən etmək və vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün tez reaksiya vermək üçün diqqətli və ayıq olmaq lazımdır. Bəzən sizin tərəfinizdən qeyri-şifahi bir işarə belə bunun üçün kifayət edə bilər.

Sinif mühitinin təşkilinin fiziki aspektləri

Son illərdə məktəbin inklüziv təhsil məkanını necə yarada biləcəyi ilə bağlı bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. Praktik məsləhətlər və strategiyalar haqqında çoxlu kitablar yazılmışdır. Müəllimlər getdikcə daha çox məktəb məkanında xüsusi təhsilə ehtiyacı olan şagirdlərlə səmərəli işləmək üçün lazım olan zəruri bilik və praktiki bacarıqlarla təchiz olunurlar. Qeyd olunan bacarıqlara əlavə olaraq, təhsil məkanının fiziki tərəflərinə və onun təşkilinə diqqət yetirmək eyni dərəcədə vacibdir. Əslində, ətraf mühitin fiziki təşkili inklüziv təhsilin effektivliyinə və uğuruna çox səbəb olur. Inklüziv təhsil mühitinin yaradılması təkcə münasibətlərin, dəstək sistemlərinin və fəallıqların dəyişdirilməsindən ibarət deyil. Bu, həm də fiziki məkanın şagirdlərin ehtiyaclarına uyğun yerləşdirilməsi deməkdir.

Fiziki mühitin və inventarın təşkili

- Sinif mebelini müxtəlif dərs formatlarına (məsələn fərdi və ya qrupişi) uyğunlaşdırma biləcəyiniz asan manipulyasiya edilən əşyalar kimi qəbul edin.
- Qrup fəaliyyəti zamanı şagirdlərin masalarını strateji şəkildə yerləşdirin ki, bütün şagirdlər sizin görmə sahənizdə olsun və siz prosesi asanlıqla izləyə bilərsiniz.
- Qrup işi zamanı şagirdlərin davranışlarını müşahidə edin. Əgər sinif səs-küy yaradırsa, parta və ya masanızın yerini dəyişin. Siz həmçinin qrupların ölçüsünü azaltmağa (məsələn, beş nəfərlik qrupu üç nəfərlik qrupa dəyişdirməyə) və ya qrupların tərkibində dəyişiklik etməyə cəhd edə bilərsiniz (məsələn, "Maneə olan" şagirdi digər iki şagirdin adətən məhsuldar olduğu və proseslə məşğul olduğu qrupa yerləşdirmək).
- Mebel və digər məktəb ləvazimatlarını elə yerləşdirin ki, hərəkət etmək üçün boş yerlər olsun ki, şagirdlər hərəkət edərkən bir-birinə mane olmasın, həmçinin davranış çətinliyi yarandıqda, onlarla nisbətən asanlıqla məşğul ola bilərsiniz.
- Mümkün olduğu qədər inventar, avadanlıq və texnologiyaları xüsusi təhsilə ehtiyacı olan şagirdlər üçün uyğunlaşdırmaq lazımdır.
- Masaları elə yerləşdirməyə çalışın ki, nisbətən “əlverişsiz” şagirdlərin şagirdlərin bir-birinə və ya masalara toqquşması ehtimalı minimal olsun.
- Eşitmə, görmə, diqqət və ya davranış problemi olan şagirdlərin ön sıralarda oturmasını təmin edin.
- Əgər şagirdlərin fərdi saxlama qabları və ya rəfləri varsa, adlarını yazın və ya şəkillərini əlavə edin (hər hansı şagirdlərin oxumaqda çətinlik çəkdiyi halda). Həmçinin, şagirdin əşyaları qarışdırmaması üçün bu qablarda saxlanılan əşyaları etiketləyin.
- Müəyyən fiziki məhdudiyyətləri olan şagirdləri üçün ətraf mühitə müəyyən uyğunlaşmalar etmək lazımdır: əlil arabası istifadəçisi və ya tez-tez fasilələrə ehtiyacı olan şagird üçün əlavə yer. (Məsələn, əlil arabalarından istifadə edən şagirdlərin sərbəst hərəkəti üçün panduslar, geniş qapılar, stol və stul hündürlükləri, partalar arasındakı məsafələr). Rəhbərliyə bu cür uyğunlaşmaların edilməsi zərurətini bildirin.
- Görmə qüsuru olan şagirdlər üçün kandarların və qapı çərçivələrinin aydın görünməsi vacibdir.

Cəlbedici və təhlükəsiz mühitin yaradılması

Şagirdlər, müəllimlər və mütəxəssislər gün ərzində çox vaxtı sinif otaqlarında keçirirlər. Buna görə də, dərs məkanının onlar üçün mümkün qədər cəlbedici, stimullaşdırıcı və təhlükəsiz olması vacibdir. Bu, təkcə estetik məqsədlər üçün deyil, həm də tədris-təlim prosesini asanlaşdırmaq üçün lazımdır.

- Sinif otağının divarlarını rəngli və vizual olaraq cəlbedici şəkillər və bəzəklərlə bəzəyin. Dekorasiyaların məqsədi təkcə sizin və şagirdlərin şəxsi xüsusiyyətlərini əks etdirmək deyil, həm də müsbət əhval-ruhiyyə və təlim üçün motivasiya yaratmaqdır.
- Şagirdlərin rəsm əsərlərini divarlara asın və vaxtaşırı dəyişdirin ki, bütün şagirdlər hamı üçün görünən yerdə nümayiş etdirilən işləri ilə fəxr etmək imkanı əldə etsinlər.
- Cədvəlləri, qaydaları (anlaşmaları) və cədvəlləri divarlara asın. Həmçinin, şagirdlərin xəbərlər və gələcək planlar haqqında məlumat əldə etmələri üçün ayrıca bir yer ayırın. Məlumatı mümkün qədər az və sadə sözlərlə çatdırmağa çalışın. Həmçinin, tədris materialı ilə bağlı görkəmli şəkillər və ya kartları yerləşdirmək tövsiyə olunur ki, material həmişə şagirdlərin nəzərində olsun.
- Diqqətdə çətinlik çəkən şagirdlər üçün sinif otağının fiziki mühitinin həddən artıq yüklənmədiyini və həddən artıq çox stimül və qıcıqlandırıcı ehtiva etdiyini nəzərə almaq lazımdır.
- Potensial təhlükəli əşyaları (məsələn, qayçı, bıçaq, boyalar) təhlükəsiz yerdə saxlamaq lazımdır.
- Otaqdakı işıqların, elektron cihazların və kabellərin vəziyyətini tez-tez yoxlayın.

Qeyd etdiyimiz kimi, təbii ki, yanaşmalar, tədris metodları və düzgün seçilmiş fəallıqlar təlim-tədris prosesinin mühüm komponentləridir. Bununla belə, şagirdlərin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış və buna uyğun təşkil edilmiş fiziki mühit də mühüm dəstəkləyici amildir. O, mənsubiyyətə, uğur hissi və özünə qiymətləndirməyə təsir edir. Sinif məkanının ehtiyatla və diqqətlə planlaşdırılmış fiziki mühiti inklüziv tədris prosesinə dəstək verir.

Alternativ və gücləndirici ünsiyyət

Verilən suala dəftərdə cavab yazdığını və ya ünsiyyət üçün jestlərdən istifadə edən fərdi görmüş ola bilərsiniz. Siz ünsiyyət üçün şəkillərdən istifadə etmək və ya düyməyə barmağınızı basdığınız zaman insan üçün “danışan” kompüter haqqında eşitmiş ola bilərsiniz. Yuxarıda göstərilənlərin hamısı alternativ və gücləndirici ünsiyyət formalarıdır, biz onları "AGÜ" kimi qısaltırıq.

AGÜ, danışmadan fikirləri, hissləri və emosiyaları paylaşa biləcəyimiz bütün yolları əhatə edir. Biz bunun fərqi varmaya bilərik, amma hər gün tez-tez danışmadan ünsiyyət qururuq. Buna görə də biz tez-tez alternativ və gücləndirici ünsiyyət vasitələrindən istifadə edirik. Məsələn, danışmaq əvəzinə kiməsə qarşı emosiya ifadə etdikdə və ya üz ifadələri və ya konkret jestlərlə nəyisə göstərdikdə.

Danışmaq və ya dillə bağlı çətinliklər olduqda, AGÜ-dən istifadə insana ünsiyyət qurmağa kömək edir. Bəzi hallarda ondan davamlı olaraq istifadə edirlər. Bəzi hallarda, şəxs tək söz danışa bilər, lakin daha uzun sözlər və cümlələr söyləyərkən və ya bir əcnəbi ilə ünsiyyət qurarkən, alternativ və gücləndirici ünsiyyət vasitələrindən istifadə edir. AGÜ insana istənilən sosial kontekstdə kömək edir: məktəbdə, işdə və ya dostları və ya ailə üzvləri ilə ünsiyyətdə.

Alternativ və gücləndirici ünsiyyət nədir?

Alternativ və Gücləndirici Ünsiyyət (AGÜ) təbii nitqi əvəz edən və ya dəstəkləyən metodlara, alətlərə, sistemlərə, strategiyalara və vasitələrə aiddir ki, bunların vasitəsilə də təbii nitqin əvəz edilməsi və ya dəstəkləndirilməsi baş verir. Ondən danışmaq funksiyası ilə bağlı çətinliklər zamanı istifadə olunur. "Gücləndirici" termini nəyisə əlavə etmək və ya doldurmaq deməkdir. Gücləndirici ünsiyyət nitqə nəyinsə əlavə edilməsinə aiddir (məsələn, şəkillər, lövhələr, işarələr). Onların köməyi ilə göndərilən mesaj dinləyici üçün daha başa düşüləndir.

"Alternativ kommunikasiya" termini fərqli şəkildə ünsiyyəti nəzərdə tutur. İnsan, ümumiyyətlə, danışa bilməyəndə və ya onun nitqi dinləyici üçün anlaşılmaz olduqda istifadə olunur.

Alternativ və gücləndirici kommunikasiya vasitələri alətlər, sistemlər, cihazlar, strategiyalar və ya başqaları ola bilər. Onlar nitq vasitəsilə ünsiyyət qurmaq çətin olanda insanlara ünsiyyət qurmağa kömək edirlər.

Bildiyiniz kimi, nitqsiz ünsiyyət çox çətinidir. Şagirdlər danışa bilmədikdə və ya öz fikirlərini, duyğularını və istəklərini şifahi, ifadəli vasitələrlə çatdırma bilmədikdə və ya çətinlik çəkədikdə, bu, həm onlar, həm də ünsiyyət tərəfdaşları üçün çaşqınlıq və

məyusluq yarada bilər. Çox vaxt bu çətinliklər öz imkanları və ya başqaları tərəfindən şagirdin səriştələri, təlim və düşünmə potensialı və bacarıqları haqqında müəyyən nəticələr çıxarmağa səbəb olur. Fikirlərini necə çatdırma bilməlidirlər? Şagird ünsiyyətin asan olduğu halların olduğunu başa düşə bilər (məsələn, otaqdakı müəyyən oyuncaq və ya əşyaya əlini uzadıb götürərək ona marağını ifadə etməklə). Bununla belə, onlar həm də, əksər hallarda ünsiyyətin çox çətin olduğunu başa düşürlər (məsələn, konkret obyekt, fəallıq və ya şəxs haqqında öz münasibətini və ya emosiyalarını ifadə edərkən).

1980-ci illərdən etibarən alternativ və gücləndirici ünsiyyət tədrisçi inkişaf etdi və danışa bilməyən və ya məhdud nitq bacarıqlarına malik olan şagirdlərə başqaları ilə ünsiyyət qurmağa kömək etmək üçün effektiv vasitə kimi məşhurlaşdı. Onun əsas məqsədi şagirdlərə aşağıdakı imkanları təmin etməkdir ki:

- Dialoqda iştirak etsinlər
- Evdə, məktəbdə və digər fəallıqlarda iştirak etsinlər
- dili öyrənsinlər
- Sosial rolları kəşf etsinlər və qoruyub saxlasınlar (məsələn, şagird, dost və s.).

Alternativ və gücləndirici ünsiyyət vasitələri, həmçinin şagirdlərin öz-özünə effektivlik, özünə hörmət və səriştə hissini inkişaf etdirmək potensialına malikdir.

Alternativ və gücləndirici ünsiyyət zamanı iki növü fərqləndirirlər: köməkçi və qeyri-köməkçi ünsiyyət (Aided and Unaided AAC), texnoloji (məsələn, kompüter) və ya qeyri-texnoloji (məsələn, kartlar, şəkillər) ola bilər.

Qeyri-AGÜ - ünsiyyətdə heç bir yardım və ya alətdən istifadə edilmir. Belə bir zamanda müvafiq motor bacarıqları və ona ünvanlanan mesajı düzgün başa düşə və şərh edə bilən kommunikativ tərəfdaş olmalıdır.

- Üz ifadəsi
- Bədən dili
- Təbii dil
- Jestlər
- İşarə dili

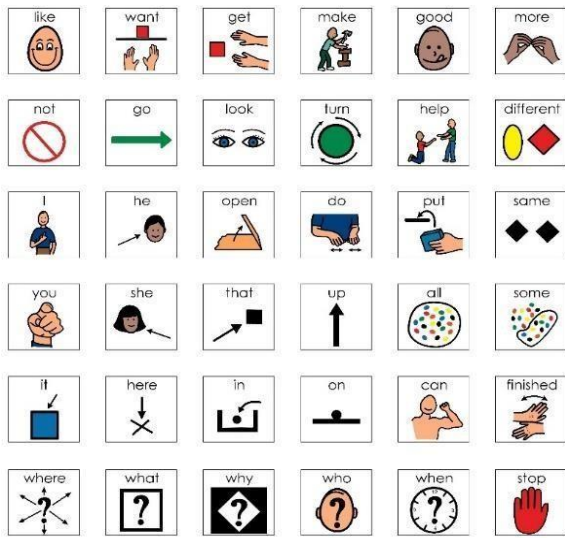
Köməkçi AGÜ - ünsiyyətdə bədənən kənar əlavə köməkçi vasitələrdən istifadə olunur, yəni, bir növ xarici dəstək.

- Simvol lövhələri (şəkillər, illüstrasiyalar, fotosəkillər, vizual-qrafik simvollar, çap edilmiş sözlər və s.).
- Seçim kartları
- Ünsiyyət kitabları
- Kompüter, klaviatura və hərf cədvəlləri
- Nitqi gücləndirən alətlər

Həm köməkçi, həm də qeyri-köməkçi AGÜ-nün tədrisi və istifadəsi tövsiyə olunduğu vaxtlar olur. Məsələn, evdə valideynlərlə ünsiyyət qurarkən jestlərdən istifadə, lakin digər ünsiyyət tərəfdaşları ilə şəkil əsaslı sistem və ya nitq gücləndirici alətlərdən istifadə etmək olar. Müvafiq ünsiyyət növü və ya növləri konkret şəxsin və onların ünsiyyət tərəfdaşlarının ehtiyaclarına uyğun olaraq müəyyən edilir.

Alternativ və gücləndirici ünsiyyətin təlim-tədrisi və istifadəsi həm fərd, həm də onların ünsiyyət tərəfdaşları üçün uzun və mürəkkəb proses ola bilər. Təlim və təcrübə prosesin bir hissəsidir. Resursları və vasitələri yeniləmək də vacibdir. Anlamaq lazımdır ki, prosesdə iştirak edən bütün kommunikasiya sistemləri və ya üsulları qarşılıqlı şəkildə öyrənilməli və başa düşülməlidir.

Simvol əsaslı alternativ və gücləndirici ünsiyyət

Əsasən oxuya bilməyən, yazılı dili başa düşməyən insanlar üçün nəzərdə tutulmuş rəngarəng simvollar sistemlərindən istifadə olunur. Lazım gəldiyi halda, onlar müəyyən bir şəxs üçün yaradılmış simvollar və şəkillərlə birlikdə istifadə edilə bilər. Vizual simvollar kompüter ekranı, yaddaş kartları və ya digər vasitələrdən istifadə etməklə konkret söz və ya ifadələri çatdırmaq üçün istifadə olunur. (Şəklə baxın - The Picture Communication Symbols©1981-2015 by Mayer-Johnson LLC). Bu sistemlərin ümumi

nümunələri bunlardır: Bliss simvolları, PECS, Makaton və başqaları.

Multimodal kommunikatorlar

Danışa bilməyən, lakin AGÜ-dən istifadə edən bir çox insan multimodal kommunikator ola bilər. Bu o deməkdir ki, onlar mesajlarını çatdırmaq üçün bir neçə üsuldən istifadə edə bilərlər: alternativ və gücləndirici ünsiyyətdən əlavə, səslər, təxmini (oxşar) sözlər və/yaxud jestlər və işarələr. Bir çox insanlar dediklərini ünsiyyət partnyoru üçün daha başa düşülən etmək üçün öz kameralarından istifadə edə bilərlər. Bütün müxtəlif ünsiyyət üsulları qiymətləndirilməli və həvəsləndirilməlidir.

Müəyyən danışiq qabiliyyətinə malik olmasına baxmayaraq, insanlar alternativ və gücləndirici ünsiyyətdən çox vaxt istifadə edə bilərlər. O, sözləri, dili mənimsəməyə və onun müxtəlifliyini əldə etməyə kömək edir. AGÜ-nin köməyi ilə onların ünsiyyəti nitqdən daha başa düşülən və rəngarəng ola bilər.

AGÜ-dən istifadə müəyyən üstünlüklər və imkanlar verir:

- Güclü dostluq və dərin münasibətlər qurmaq.
- Müxtəlif və daha tez-tez sosial qarşılıqlı əlaqənin olması.
- Müxtəlif sosial rollara uyğunlaşma bacarığı: ailə üzvü, dost, şagird və s.
- Artan muxtariyyət və özü haqqında qərar qəbul etmək bacarığı.
- Müstəqillik keyfiyyətinin artması.
- Başqaları tərəfindən daha çox hörmət edildiyini hiss etmək.
- Ailə və icma kontekstində daha çox iştirak.
- Məlumat mübadiləsi qabiliyyətinin artırılması və təkmilləşdirilməsi.
- Fiziki və emosional vəziyyətin yaxşılaşdırılması.

Ünsiyyət çətinlikləri olduğu halda, uşaqların kommunikativ potensiallarını maksimum dərəcədə inkişaf etdirməyə imkan verəcək erkən təlim təcrübələri fürsətini qaçırmamaları üçün, erkən yaşda alternativ və gücləndirici ünsiyyətdən istifadə etmək lazımdır.

Konkret çətinliyi olan şagirdlərlə təlim-tədris strategiyaları

İntellektual çətinlikləri olan şagirdlərin təlim-tədris strategiyaları

İntellektual çətinliklər zamanı, idrak bacarığının çox məhdudlaşdırılması ilə yanaşı, uyğunlaşma davranışının pozulması da qeyd olunur. Onun kəskinlik səviyyələri insanın təlim qabiliyyəti ilə ictimai gözləntiləri arasındakı fərqdən asılıdır. Yaddaş və ya digər idrak bacarıqları ilə bağlı problemlər səbəbi ilə intellektual fəaliyyət çətinliklərində təlim prosesi mürəkkəbləşir və yavaşlayır. Şagirdin müxtəlif kontekstlərdə bilik və bacarıqları ümumiləşdirməsi çətinləşir. Aşağı motivasiya və öyrənilmiş çarəsizlik (acizlik) də çox olur. Uyğunlaşmış davranışlara sosial, konseptual və praktiki bacarıqlarla bağlı problemlər daxildir. Tədris kontekstində müəyyən biliklərin, anlayışların və anlayışların mənimsənilməsi və ətraf mühitdə sosiallaşma prosesi onlar üçün mürəkkəbdir. Onlar tez- tez qərar qəbul etmək, qarşıya məqsəd qoymaq və problem həll etmək kimi bacarıqlarla bağlı çətinliklər nümayiş etdirirlər.

Məktəb kontekstində intellektual çətinlikləri olan şagirdlər tez-tez müvafiq dəstək kontekstində müvafiq bilik və bacarıqlara yiyələnirlər. Kurrikuluma və tapşırıqlara şagirdin qabiliyyət və ehtiyaclarına uyğun dəyişiklik etmək lazımdır ki, şagirdlərə həm akademik, həm də funksional və ya müstəqil həyat bacarıqlarını inkişaf etdirmək baxımından, öz potensiallarını reallaşdırmağa kömək edə bilək. Adaptiv davranışda çətinliklərin olması digər sahələrə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Ona görə də onlarla işləyərkən, müstəqillik səviyyəsinin artırılması həmişə prioritet və əsas məqsəd olmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, nəzərəçarpacaq və ciddi intellektual çətinlikləri olan şagirdlər, müvafiq dəstəyə baxmayaraq, əksər hallarda idrak və ya akademik bacarıqların inkişafı baxımından həmyaşıdlarına çata bilmirlər. Həmyaşıdlar və intellektual çətinliyi olan şagirdlər arasında fərq çox vaxt yaşla artır. Əlbəttə ki, onlar bəzi koqnitiv və ya funksional bacarıqları öyrənir və əldə edirlər, lakin əldə edilən biliklər daha az tamamlanmış, əhəmiyyətli dərəcədə kiçik və daha uzun müddət ərzində əldə edilir.

İntellektual çətinliklər çox geniş bir kateqoriyanı əhatə edir (yüngüldən ağır dərəcəyə qədər) və xüsusi bacarıqların inkişaf səviyyəsi, kəskinliyi və dəstəyə ehtiyacı ilə fərqlənir. Buna uyğun olaraq, nəyi və necə öyrənəcəyi və istifadə edəcəyi onun intellektual inkişafı və mühitindən, ona tətbiq olunan strategiyalardan və dəstəkdən asılıdır.

İntellektual çətinlikləri olan şagirdlər üçün inkişafın və təlimin müəyyən aspektləri stresli,

mürəkkəb və bəzən çətin ola bilər. Bu çətinliklər çox vaxt sinif mühitində daha çox görünür. Bu ola bilər:

- Sosial və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməkdə çətinlik.
- Biliyin və ya yeni təlim materialının koqnitiv işlənilməsi üçün artan vaxta ehtiyac.
- Yeni və fərqli məlumatları anlamaqda çətinlik.
- Abstrakt anlayışları başa düşmək və mənimsəməkdə çətinlik.
- İnformasiyanın ardıcıl işlənilib hazırlanması çətinliyi.

Müvafiq, stimullaşdırıcı və məhsuldar dərslər mühitini təklif edərkən, şagirdin tədris prosesində hansı şəraitə və ya dəyişikliklərə ehtiyacı olduğunu müəyyən etmək lazımdır. Konkret strategiya və ya metodları seçərkən və istifadə edərkən, şagirdin inkişaf xüsusiyyətlərini, qabiliyyətlərini, ehtiyaclarını və maraqlarını nəzərə almaq çox vacibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, onların müəyyən etdiyi çətinliklər çox vaxt üst-üstə düşür və digər şagirdlərin üzləşdiyi çətinliklərə bənzəyir. Ona görə də bizim təklif etdiyimiz tədris metodları və strategiyaları onlarla birlikdə istifadə oluna bilər.

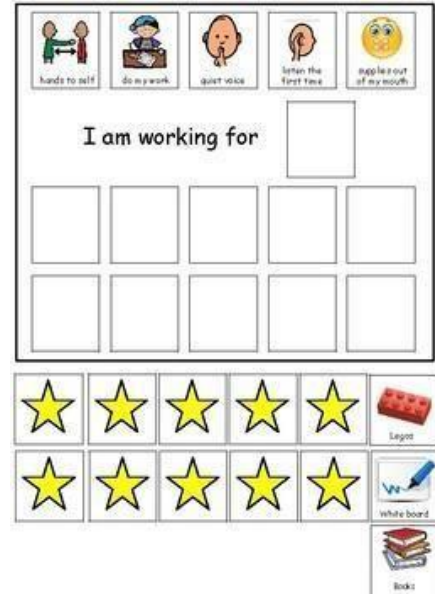
- **Tapşırıqların kiçik hissələrə və mərhələlərə bölünməsi** - təklif olunan fəallıqları və tapşırıqları kiçik, əsas və nisbətən asan həll olunan (yerinə yetirilə bilən) hissələrə bölmək effektiv strategiyalardan birini təqdim edir. Onlar mərhələlərlə təklif olunur ki, bu da şagirdin həddən artıq yüklənməsinin qarşısını alır, məyusluq səviyyəsini azaldır və təlim prosesini asanlaşdırır. Yalnız şagird müəyyən bir mərhələni uğurla keçdikdən sonra növbəti mərhələyə keçirik. Bu, tədricən və mərhələli tədris yanaşmasıdır. Pillələrin sayı və onların çərçivəsində çatdırılan dəstəyin səviyyəsi fərdi şagirdin ehtiyac və bacarıqlarından asılıdır.
- **Konkret təcrübə vasitəsilə, etməklə təlim** – bir çox hallarda, intellektual çətinlikləri olan şagirdlər mücərrəd anlayışları başa düşməkdə və mənimsəməkdə çətinlik çəkirlər. Buna görə də, ənənəvi tədris üslubu onlar üçün əsasən təsirsiz olur. Yeni bilik və bacarıqların tədrisi prosesində daha çox fiziki, etməklə tədris yanaşmasından istifadə etmək tövsiyə olunur. Şagirdlərin əksəriyyətinin kinestetik təlim tərzini var, yəni onlar müəyyən tapşırıqın necə yerinə yetiriləcəyini mücərrəd şəkildə təsəvvür etməkdənsə, fiziki təcrübə və əməllər vasitəsilə daha yaxşı öyrənirlər. “Etməklə təlimin təlimi” yanaşması intellektual çətinlikləri olan şagirdlər üçün çox təsirlidir, çünki onlar məlumatı konkret, əlvurulan və müşahidə oluna bilən olduqda daha yaxşı öyrənirlər. Məsələn, qravitasiya anlayışını

şagirdlərə izah etməyin və öyrətməyin bir çox yolu var. Birincisi - müəllim cazibə haqqında mücərrəd danışa bilər, onun xassələrini və xüsusiyyətlərini təsvir edə bilər. İkincisi, müəllim əşyanı döşəməyə atmaqla cazibə fenomenini nümayiş etdirə bilər.

Üçüncüsü, müəllim şagirdlərə konkret bir çalışma təklif etməklə, cazibə qüvvəsini sınaqdan keçirməyi xahiş edə bilər: havada tullanmaq və ya qələmi yerə atmaq. Şagirdlər bu fenomeni mücərrəd izahatdan daha çox konkret təcrübə ilə daha asan və daha yaxşı başa düşəcəklər. Həmçinin, şagirdlərə öyrəndiklərini ətrafdakı aləm ilə əlaqələndirmək və ya müəyyən bir konsepsiyayı fiziki olaraq yaşamaq imkanı verildikdə, öyrəndikləri biliklər onlarda daha uzun və ya daha çox qalacaq.

- Vizual dayaqın istifadəsi - intellektual çətinliyi olan şagirdlər vizual modallıqdan istifadə etməklə, öyrəniləcək konsepsiya və ya konsepsiyanın öyrənilməsi prosesinə cəlb olunduqda diqqəti daha asan cəmləyə və qavraya bilirlər. Materialı lövhədə çəkməklə, tədris zamanı şəkil, kartoçka, video və ya qrafik təsvir təklif etməklə, şagirdlərə görünən vizual dəstək verilir ki, bu da təlim prosesini daha uğurlu edir. Qeyd etmək lazımdır ki, əyani vəsaitlər çox effektivdir, çünki şagirdlərə onlardan hansı davranışın gözlənildiyini bildiririk. Həmçinin, daha bir vasitə onun tərəqqisini göstərmək üçün cədvəllərdən istifadə etməkdir.

- **Ani və müsbət əks əlaqə** - Vaxtında və ardıcıl əks əlaqənin istifadəsi intellektual çətinliyi olan şagirdlər üçün effektiv strategiyadır. Müsbət əks əlaqə sınağa davam etmək motivasiyasına təsir göstərir. Həmçinin, öz-özünə refleksiya prosesində ona kömək edir. Uğurlu təlim prosesində dərhal əks əlaqə yaratmaq lazımdır ki, bu da şagirdə müəllimin reaksiyası ilə onun davranışı arasında əlaqə yaratmağa kömək edəcək. Vaxtı uzadılmış əks əlaqə səbəb və nəticə arasında əlaqə qurmağı çətinləşdirir və nəticədə əhəmiyyətini və mənasını itirə bilər.

- **Təlim və tədris prosesində musiqidən istifadə** - musiqi təlim və inkişaf prosesində mühüm rol oynayır. O, prosesə müsbət təsir göstərir və demək olar ki, bütün şagirdlər, xüsusən də intellektual çətinlikləri olan şagirdlər üçün effektiv motivator rolunu oynayır. Musiqidən istifadə etmək, onun təlim prosesinə və fəallığa inteqrasiyası şagirdin məlumatı daha yaxşı qavraması, qəbul etməsi və

yadda saxlaması və eyni zamanda onun iştirak dərəcəsini yüksəltməsi üçün effektiv üsuldur.

- **Məktəbin sosial aspektlərinə diqqət yetirin** - sosial bacarıqlarla bağlı çətinliklər çoxdur, bu da onların həmyaşıdları ilə uyğun münasibətdə olmasını və ictimai fəallıqlara qoşulmasını çətinləşdirir. Müxtəlif strategiyalardan, məsələn, qrup işi metodundan istifadə edərək, müsbət və əməkdaşlıq mühiti yaratmağa çalışın.
- **Səbirli olun** – intellektual çətinlikləri olan şagirdlər təlim və ya konkret davranışlar nümayiş etdirmək baxımından, çox vaxt gözlənilməz olurlar. Tez-tez tantrums və ya davranış çətinlikləri adlandırdığımız hal şagirdin fəndi ola bilər ki, - "Bu, mənim üçün çox çətinidir", "Yoruldu, tənəffüs etmək istəyirəm". Şagirdlərinizi tanımağa, onların ehtiyaclarını və maraqlarını müəyyən etməyə çox vaxt sərf edin. Əgər özünüzü həddən artıq "yüklədiyinizi" hiss edirsinizsə və davam etməkdə çətinlik çəkirsinizsə, bu prosesin təbii bir hissə olduğunu unutmayın. Qısa bir fasilə verib hər ikiniz hazır olanda davam edə bilərsiniz. Bəzən bir şagirdin müəyyən irəliləyiş göstərməsi üçün vaxt lazımdır, lakin səbirli və ardıcıl olsanız, istədiyiniz nəticələri əldə edə biləcəksiniz.

Unutmayın ki, hər bir şagirdin təlim resursları var. Onlar öz sürətlərində və onlara uyğunlaşdırılmış strategiyalardan istifadə edərək öyrənəcəklər. Tədrisin əsas ustalığı bu yolları kəşf etmək və effektiv tədris üçün uyğun yollar tapmaq və yaratmaqdan ibarətdir.

Təlimdə çətinlik çəkən şagirdlərin təlim-tədris strategiyaları

Təlim çətinlikləri heterogen qrupa aid ümumi termindir. Normal intellekt və adekvat təlimat şərtlərində dinləmə, danışma, oxuma, yazma, düşünmə və ya riyazi bacarıqların əldə edilməsində və istifadəsində əhəmiyyətli məhdudiyətlə özünü göstərə bilər. Təlim çətinlikləri daha çox məktəbə qəbul zamanı özünü göstərir, çünki şagird yeni tələblərlə üzləşir.

Qeyd edildiyi kimi, təlim çətinlikləri intellektual qüsurla əlaqəli deyil, nə də zəif akademik fon, emosional çətinliklər, motivasiya çatışmazlığı və ya vizual və eşitmə qavrayışı ilə bağlı problemlər deyil. Onların intellektual inkişaf səviyyəsi orta və ya ortadan yüksək səviyyədədir.

Oxuda çətinlik zamanı aşağıdakılarla qarşılaşa bilərik:

- Fonoloji və fonemik bacarıqlarla bağlı çətinliklər: səsləri və onların qrafik təsvirlərini əlaqələndirmək, sözləri hecalara və səslərə bölmək və birləşdirmək, sözlərdə səslərin manipulyasiyası (seqmentasiya-izolyasiya), oxşar səslənən sözləri bir-birindən ayırmaq və s.
- Yavaş oxu tempi.
- Şifrəni açmaq, anlamaq və yadda saxlamaqda çətinliklər.
- Oxuyarkən səsləri və ya sözləri buraxmaq/əvəz etmək.
- Oxumağı anlamaqda çətinlik.
- Oxunulan mətnə əsas fikri, mühüm cəhətləri ayırmaqda çətinlik.
- Uzun müddət ərzində oxuda çətinlik.

Yazıda çətinlik yaranarsa, qarşılaşa bilərik:

- Sözlərin buraxılması.
- Morfoloji və sintaktik səhvlər.
- Cümlənin strukturunun formalaşdırılması.
- Sözlərdə hərflərin buraxılması/əlavə edilməsi.
- Yazı lövhəsindən və ya kitabdan köçürmədə çətinlik.
- Anlaşılmaz əl yazısı.
- Hərflər boşluğunda (böyük və kiçik hərflər) yerləşdirmə prinsipinə riayət etməkdə çətinlik.
- Müəyyən mövzunu planlaşdırmaq və təşkil etməkdə, fikirlərini yazılı şəkildə çatdırmaqda çətinlik.
- Cümlələri düzgün və məntiqi ardıcılıqla yazmaq.
- Yavaş yazı tempi
- Ekspressiv dil baxımından çətinliklər.

Təşkilatçılıq bacarıqları baxımından biz aşağıdakılarla qarşılaşa bilərik:

- Təşkilatçılıqda və vaxtın idarə edilməsində çətinliklər.
- İstiqamətə əməl etməkdə çətinlik.
- Yazı zamanı məlumatı təşkil etməkdə çətinlik.

- Yeni tapşırığa başlamaqda çətinlik.
- Tapşırığı yerinə yetirmək üçün daha çox vaxta ehtiyac.
- Təlim strategiyalarının işlənilib hazırlanmasında çətinlik.

Sosial bacarıqlar baxımından aşağıdakılarla rastlaşa bilərik:

- Üz ifadələrini və bədən dilini anlamaqda və şərh etməkdə çətinlik.
- Sarkazmı anlamaqda çətinlik.
- Vizual-məkan bacarıqları baxımından çətinlik - tez-tez itə bilər, naviqasiya və göstərişlərin köməyi ilə istiqaməti izləməkdə çətinlik.
- Zamanda oriyentasiyanın pozulması, vaxtı bilməkdə çətinlik.

Digər mümkün çətinliklər:

- Uyğun olmayan, impulsiv davranışlar.
- Asanlıqla yorulmaq və tükənmək.
- Diqqəti asanlıqla kənar qıcıqlayıcılara doğru yönəltmək.
- Diqqətin cəmləşdirilməsində və seçimdə çətinlik.
- Hiper və ya hipo aktivlik.

Təlim çətinliyi olan şagirdlərin tədris prosesi çox çətin ola bilər, çünki qeyd edildiyi kimi, onlar heterojen bir qrupu təmsil edirlər. Onları öyrədərkən, uyğun strategiyalardan və yerləşdirmələrdən/modifikasiyalardan istifadə etmək, bunları seçərkən şagirdin fərdi ehtiyaclarını, qabiliyyətlərini, güclü və zəif tərəflərini və maraqlarını nəzərə almaq və onları xüsusi məqsədlərə və ya akademik tələblərə uyğunlaşdırmaq lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, təlim çətinliyi olan şagirdlərin özləri onların ehtiyacları haqqında mühüm məlumat mənbəyini təqdim edirlər.

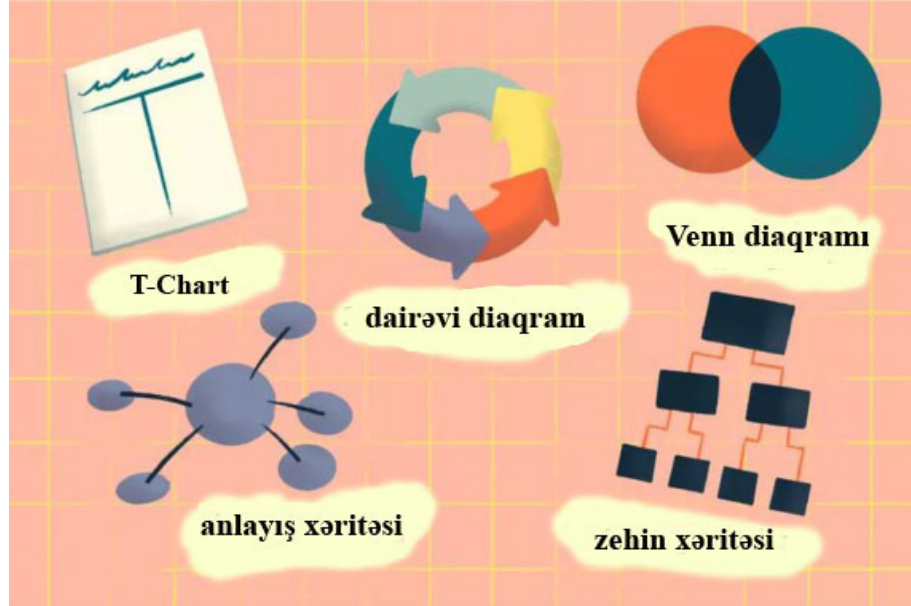
Biz effektiv tədris-təlim prosesini dəstəkləmək üçün istifadə edilə bilən müəyyən tövsiyələr təklif edirik. Təbii ki, bunların hamısından istifadə etmək lazım deyil və onların seçimi konkret vəziyyətdən asılı olaraq aparılmalıdır. Unutmayın ki, təlim çətinlikləri şagirdin öyrənə bilməyəcəyi anlamına gəlmir, onlar öyrənirlər və fərqli şəkildə qavrayırlar. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, aşağıda sadalanan strategiyalar digər şagirdlər üçün də səmərəli istifadə oluna bilər.

İnteraktiv fəallıqlar və təlimatlarla əlaqədar tövsiyələr:

Şagirdin maraq və tam diqqətlə qoşulacağı tapşırıq və fəallıqların təklif edilməsi. Bu, diqqətli planlaşdırma və müvafiq tədris strategiyalarından istifadəni tələb edir. Tədris prosesi və məktəblə qarşılıqlı əlaqə şagirdin uğurlu təlim-təcrübə əldə etməsinə imkan verməlidir. Şagirdlərə uğurlu və interaktiv təlim prosesini təklif etmək üçün istifadə oluna biləcək metodların siyahısını təqdim edirik:

- **Aydın və əyani tədris metodlarından istifadə** - dərslərdə çox vaxt tapşırıqlar və fəallıqlar elə təqdim olunur ki, onun şərtləri və məlumatları şagirdlər üçün çox vaxt anlaşılmaz olur. Müəllim və ya mütəxəssis tərəfindən oxşar fəallıqların uyğunlaşdırılması tövsiyə olunur: tapşırığı mərhələlərə bölmək və onu ardıcıl və hissə-hissə şagirdə çatdırmaq, ümumi çərçivə yaratmaq və təklif etmək, yerinə yetirmə üçün tələb olunan bacarıq və ya davranışı nümayiş etdirmək, modelləşdirmək, dəstəkləmək və prosesdə bunu asanlaşdırmaq, müsbət əks-əlaqəni çatdırmaq, prosesin monitorinqi və birgə müzakirə (refleksiya).
- **Müəyyən göstərişləri yerinə yetirməkdə çətinlik çəkən şagirdlərə kömək etmək üçün təlimatları və ya göstərişləri verərkən tez-tez təkrarlamaq** (xüsusilə onlar bir neçə mərhələlidirsə) - müəllimlər və mütəxəssislər tez-tez aşağıdakı üsula müraciət edirlər: təlimatları öz sözləri ilə təkrarlamağı xahiş etmək. Əgər həmin anda müəllim məşğuldursa, sinif yoldaşına təkrar etdirmək olar. Təlimat və göstərişlər verərkən: 1. Əgər təlimat çoxmərhələlidirsə, onu alt mərhələlərə, onun tərkib elementlərinə bölün. 2. Alt pillələri hissə-hissə təqdim etməklə və ya lövhəyə yazmaqla və həmçinin yüksək səsle (şifahi) səsləndirməklə sadələşdirin. 3. Yazılı göstərişlər verərkən, şagirdin onları oxuya bildiyinə və cümlələrin və onların tərkibindəki sözlərin mənasını anlamaq bildiyinə əmin olun.
- **Gündəlik iş rejimi** – təlim çətinliyi olan şagirdlər nə etməli olacaqlarını və onlardan nəyin gözlənildiyini təxmin etmək üçün strukturlaşdırılmış və proqnozlaşdırıla bilən gündəlik rejimə və mühitə ehtiyac duyurlar.
- **Əsas məsələlərin ayrılması** – təlimdə çətinlik çəkən şagirdlər çox vaxt dərş zamanı eşitdikləri məlumatı strukturlaşdırmaqda, əsas məsələləri vurğulamaqda və qeydlər aparmaqda çətinlik çəkirlər. Bunun üçün qısa qeydlər və ya əsas məsələlərin eskizlərini təklif etmək məsləhətdir.
- **Məlumatın multisensor üsullarla çatdırılması** - məsələn, materialı daha yaxşı qavramaq və anlamaq üçün şifahi məlumatın vizual əyaniləşdirilməsi ilə müşayiət olunması tövsiyə olunur.

- **Əsas məsələlərin vurğulanması** – dərs zamanı və ya ondan əvvəl lövhədə əsas məsələləri və ya yeni sözləri yazın.
- **Tarazlaşdırılmış fəallıqlar və təqdimatlar** - şifahi məlumatı vizual material və ya praktiki fəallıqlarla tarazlaşdırmaq lazımdır. Bunu birgə və ya növbə ilə həyata keçirtmək. Həmçinin, qrup (böyük və kiçik) və fərdi fəallıqları tarazlaşdırmaq lazımdır.
- **Qrafik sistemlərdən istifadə edin** - əyani vəsait üçün diaqramlardan, cədvəllərdən, qrafiklərdən istifadə edin və məlumatın strukturlaşdırılmasında

şagirdlərə kömək edin. Onları dərslərin gedişində doldurulacaq boş formada təqdim etmək olar (lazım olduqda sizin köməyinizlə). Bu kimi təşkilati vasitələr şagirdlərə əsas məlumatları ayırmağa və anlayışlar və konsepsiyalar arasındakı əlaqələri daha yaxşı başa düşməyə kömək edəcək.

- **Mnemonik strategiyalardan istifadə** - şagirdin assosiativ və ya digər əlaqələr vasitəsilə məlumatı daha yaxşı qavraması və yadda saxlaması üçün müəyyən mnemonik və ya yadda saxlama strategiyalarından istifadə etmək tövsiyə olunur. Məsələn, hərfləri öyrəyərkən - quzu və ya qu quşunun təsviri ilə "q" hərfinin, göz təsvirinin köməyi ilə "g" hərfinin yazılması və s. Həmçinin, tədris zamanı qısaltmalardan və ya qafiyəli sözlərdən istifadə etmək.
- **Cari günün xülasəsi və müzakirəsi** - gündəlik dərslərin ümumiləşdirilməsi və ötən fəallıqların xatırlanması şagirdə yeni məlumatı strukturlaşdırmağa və onu əvvəlki biliklərlə əlaqələndirməyə kömək edir.

Şagird tərəfindən tapşırığın/fəallığın yerinə yetirilməsi ilə bağlı tövsiyələr:

Şagirdlər təlim üslublarında və tapşırıqları və ya fəallıqları yerinə yetirdikdə, məsələn, müzakirələrdə iştirak etdikdə, məlumat ötürdükdə, mətni yazdıqda, rəsm çəkdikdə, hecalara böldükdə, səs-küylü mühitlərdə işlədikdə, oxuduqda və ya danışdıqda bir- birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər. Üstəlik, onlar eşitmə və ya vizual üsullarla məlumatın qavranılması və dərk edilməsi baxımından fərqlənirlər. Aşağıdakı tövsiyələr şagirdin ifadəli və göstərişli sahələrinə istiqamətlənir və bununla da onların fəaliyyətini artırır:

- **Şagirdin reaksiyası, cavabı və biliyini nümayiş etdirmə forması** - məsələn, incə motor bacarıqlarında çətinlik çəkən (yazmaqda çətinlik çəkən) şagirdlər üçün yazılı tapşırıqlar və testlər əvəzinə, düzgün cavabın üzərindən xətt çəkmək, bir neçə variantdan uyğun olanını dairəyə almaq, çeşidləmək və qeyd etmək, şifahi sorğu aparmaq, həmçinin, yazı fəaliyyəti zamanı daha çox vaxt vermək və ya kağız yerinə lövhə təklif etmək mümkündür.
- **Dərs sxemi, cizgi ilə tanışlıq** - dərsin strukturu və sxeminin təklif edilməsi şagirdə ardıcıl olaraq ona əməl etməyə və müvafiq qeydlər aparmağa imkan verir. Həmçinin planın köməyi ilə şagird tapşırığın necə təşkil olunduğunu daha yaxşı görə bilir və buna görə də lazım gələrsə, vaxtında sual verir.
- **Şagird tərəfindən qrafik sistemlərin istifadəsinə imkan yaradın**, - əvvəldən qeyd edildiyi kimi, qrafik sistemlər şagirdə informasiyanı vizual şəkildə formatlamağa kömək edir. Qrafik sistemləri yaratmaqda onlara kömək edin.
- **Parafraz və checkpoint-lər** - əgər siz oxuyarkən mətnin konkret epizodunun şagird üçün anlaşılmaz və ya qeyri-müəyyən olduğunu düşünürsünüzsə, ondan izahat verməsini və suallar verməklə prosesə kömək etməsini xahiş edin. Ona müəyyən bir fikrin məntiqi olaraq bitdiyi epizodlarda dayanmağı öyrədin və yüksək səsle onu söyləyərək nə dərəcədə yaxşı başa düşdüyünü yoxlayın. Bu, bütün bunların audio yazısını hazırlamaq və sonra müzakirə məqsədilə dinləməklə mümkündür.
- **Qeydlərin aparılması** – mətni kiçik hissələrə bölün və şagirdə qeydlər aparmağa kömək edin. O, müvafiq ardıcılıqla verilmiş mətnin əsas fikirindən və açar sözlərdən ibarət olmalıdır. Tədrisən bu texnikaları müstəqil şəkildə istifadə edə bilməsinə çalışın.
- **Vacib aspektləri qeyd etmək** - oxunu və oxunulanı başa düşməkdə şagirdlərə əsas fikir, əsas detallar, sözlərin təriflərini və ya mənalarını qeyd etməkdə müxtəlif rəngli markerlərlər kömək edə bilər.

- **Lüğətin hazırlanması** - şagirdi onların qrafik təsvirini və ya semantik mənasını daha yaxşı yadda saxlamaq üçün naməlum sözlərin təriflərinin lüğətini yaratmağa təşviq edin. Məzmun eskizləri də hazırlana bilər.
- **Sınıf otağında müəllimə yaxın olmaq** – təlim çətinliyi olan şagirdlərin diqqətlə bağlı çətinlikləri ola bilər. Buna görə də onu ön partada, müəllimə, lövhəyə və iş məkanına yaxın yerləşdirmək tövsiyə olunur. Onun ətrafındakı əlavə qıcıqlandırıcıları (səs-küy, əşyalar, müxtəlif resurslar) mümkün qədər azaltmaq lazımdır.
- **Cədvəllərin (cədvəlin) və gündəliklərin hazırlanması** – təlimdə çətinlik çəkən şagirdlərin təşkilatlanma və vaxtın idarə edilməsində çətinliklər çəkdiyini nəzərə alaraq, onları cədvəllərdən və gündəliklərdən istifadə etməyə təşviq edin. Cədvəllərin məqsədi gün və ya həftə ərzində dərslərin və ya həyata keçiriləcək aktivliklərin ardıcılığını əks etdirmək, gündəliklərin məqsədi isə gündəlik ev tapşırıqlarını qeyd etməkdir. Daha çox göz önündə olanlar üçün cədvələ şəkillər də əlavə etmək mümkündür.
- **İyerarxik struktura malik tapşırıqların təklif edilməsi** - tapşırıqlar və ya aktivliklər yaradarkən, onları sadədən mürəkkəbə doğru sıralamaq tövsiyə olunur. Erkən müvəffəqiyyət şagirdlərə təlim prosesinə başlamağa və cəlb etməni artırmağa kömək edir.
- **Artıq yerinə yetirilmiş tapşırıqların nümunələrini göstərmək** - bunlardan gözləntilərini müəyyənləşdirməkdə və buna uyğun olaraq planlaşdırmağa kömək etmək üçün artıq yerinə yetirilmiş tapşırıqları şagirdlərə göstərmək tövsiyə olunur.
- **Həmyaşlı vasitəçiliyi ilə (peer-mediated) təlim strategiyasından istifadə edin** - müxtəlif qabiliyyətlərə malik şagirdləri aşağıdakı məqsədlər üçün cütləşdirmək olar: bir-birinə əks əlaqə vermək, konkret problemi həll etmək üçün birlikdə işləmək, bir-biri üçün ucadan oxumaq, birlikdə yazılı iş görmək, laboratoriya təcrübələri keçirtmək və s. Həmçinin, tərəfdaş oxumaqda çətinlik çəkən şagirdə tapşırığın şərtini oxuya, amma sonra birlikdə yerinə yetirə bilərlər.
- **Vaxtdan çevik istifadə** - təlim, oxumaq və ya yazmaq tempi ləng olan şagirdlərə daha çox vaxt verin.
- **Təkrar və əlavə təcrübə** - hər bir şagird konkret bacarıq və ya biliyə yiyələnmək üçün müxtəlif təcrübə tezliyinə ehtiyac duyur. Çox vaxt təlim çətinliyi olan şagirdlər bu prosesdə daha çox təcrübəyə ehtiyac duyurlar.

- **Tapşırıqların formasının dəyişdirilməsi və şagirdin tələbatına uyğunlaşdırılması** – şagird tapşırığı yazılı şəkildə yerinə yetirməkdə çətinlik çəkirsə, ondan şifahi soruşmaq olar və əksinə.

Fonoloji və fonemik idrak

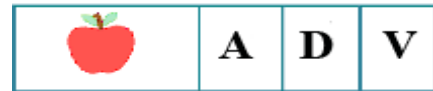
Təlim çətinliyi olan şagirdlər tez-tez fonoloji və fonemik bacarıqlarla bağlı problemlər yaşayırlar. Əvvəlcə onların hər birinin nə demək olduğunu izah edək:

Fonoloji idrak oxuya sahib olmağın ilkin şərti olan mühüm pre-akademik bacarıqdır. Danışiq dilində səsləri fərq etmək, eyniləşdirmək və ayırı-seçkilik daxildir. Fonoloji məlumatlılıq müəyyən bacarıqlar qrupunu əhatə edir:

- Bir-biri ilə qafiyələnən sözləri müəyyənləşdirmək
- Sözlərin hecaya ayırılması
- Sözlərdə hecaların sayının müəyyən edilməsi
- Alliterasiyayı müəyyən etmək
- Cümlələri sözlərə bölmək bacarığı

Fonemik şüur daha kompleks və mürəkkəbdir və fərdi səsləri aşkar və **manipulyasiya** etmək qabiliyyətini əhatə edir. Bu əhatə edir:

- Siyahıda oxşar səslə başlayan sözləri müəyyən etmək (məsələn, körpə, kökə, küçə “k” hərfi ilə başlayır, “ə” hərfi ilə tamamlanır)
- Sözlərdə ilk və son səslərin müəyyən edilməsi (“qarderob” sözü “q” hərfi ilə başlayır və “b” ilə bitir)
- Ayırı-ayrı səslərin sözlərdə birləşdirilməsi (məsələn, a-l-m-a “alma”)
- Sözləri ayırı-ayrı səslərə bölmək (“kürsü” k-ü-r-s-ü)
- Sözdə müəyyən səslərin təcrid olunması (məsələn, “toyuq” sözündə “y” səsi)
- Tərkibindəki səsləri dəyişdirərək sözləri dəyişdirmək (məsələn, “it” sözündə.
- “t” hərfini “p” ilə əvəz edin və “ip” olacaq).

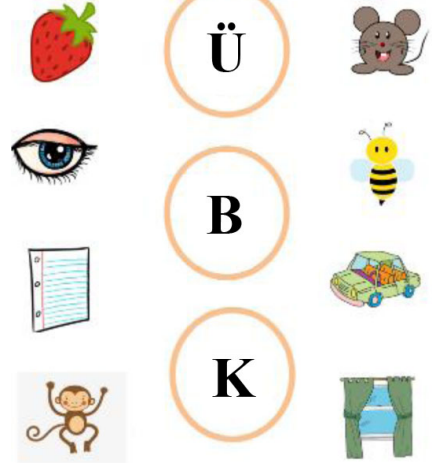

Müxtəlif fəallıqlar təklif edərək bu bacarıqlar üzərində işləmək lazımdır. Bir neçə nümunə təklif edirik:

- Şagirdə şəkil və ya illüstrasiyalı kitab göstəririk. Barmağınızı müəyyən bir əşyanın üzərinə qoyursunuz. Onun adını və hansı hərflə başladığını

söyləməsinə xahiş edirik. Çətinləşdirildiyi halda: hərflər-səsi adlandırırıq, məsələn, "K". Şəkildə həmin hərflə başlayan əşyanı tapmalıdır.

- Şagirdə kartları təqdim edirik və o, adları eyni hərflə-səslə başlayan şəkilləri cütləşdirməlidir;
- Ona tanış olan hərfləri kağıza yazaraq. Kartları çatdıraraq. O, kartları əşyanın adının başladığı hərflə uyğunlaşdırmalıdır.
- Üzərində müxtəlif hərflər yazılmış əşyalar təsvir edilmişdir. Əşyanın adını çəkirik və ona sözün başladığı hərfləri dairəyə almasını deyirik. Lazım gələrsə, adını çəkərkən ilk hərfləri vurğu qoyun.

- Biz bir səsi adlandırırıq və o, bu səslə başlayan mümkün qədər çox söz düşünməlidir. Cüt-cüt oynamaq mümkündür: "Gəlin növbə ilə "b" hərfləri ilə başlayan sözləri tapmaq;

- Konkret sözləri adlandırın və onlardan sözün başladığı hərfləri birləşdirmələrini xahiş edin, məsələn, "Maşın - "M" hərfləri haradadır. Şekli hərfləri birləşdirmək";
- Onunla birlikdə sözləri hecalayın. Sözdə nə qədər heca varsa, o qədər əl çalın.
- Şəkili kitaba və ya şəkli baxarkən biz şagirdə onun üzərində təsvir olunan hər hansı əşyanı heca ilə deyirik. O, heca ilə dediyimiz əşyanın üzərinə barmağını qoymalıdır. Ona oyun şəkli verin. Sonra bir söz seçməli və hecalamalıdır. Oxşar fəaliyyət otaqdakı əşyalarla da edilə bilər.
- Kartda təsvir olunmuş hərfləri təqdim edin. Sözü adlandırın (məsələn, kasa). O, hərfləri düzgün ardıcılıqla düzməlidir. Lazım gələrsə astaca hecalayın.
- Sadə bir söz adlandırın, məsələn, "külək" və "l" hərflərini "r" hərfləri ilə əvəz etməsini və alınan sözü söyləməsinə xahiş edin.
- Fonoloji, fonemik və oxu bacarıqlarının tədrisinin ümumi və effektiv üsullarından biri xüsusi olaraq oxumaqda çətinlik çəkən şagirdlər üçün yaradılmış Orton-Gillingham tədris yanaşmasıdır. Onun əsas ideyası səslər və onların qrafik təsvirləri arasında əlaqə yaratmaqla oxunun tədrisinə başlamadır. Bu multisensor yanaşmadır, yəni mütəxəssis və ya müəllim tədris prosesində görmə, eşitmə, toxunma və hərəkət üsullarından istifadə edir. Onların veb-saytlarından www.ortonacademy.org daha çox məlumat əldə edə bilərsiniz.

Diqqətlə bağlı çətinliyi olan şagirdlərin təlim-tədris strategiyaları

Məktəbə daxil olarkən, şagirdlər onlar üçün yeni və tanış olmayan struktur və tələblərlə üzləşirlər. Bir çox hallarda, onlar dərş ərzində bir yerdə oturmalı, sakit və diqqətlə dinləməli, göstərişlərə əməl etməli və diqqəti cəmləməli olurlar ki, bu da diqqət və impulsivlikdə çətinlik çəkən şagirdlər üçün xüsusilə problemlidir. Bunu istəmədikləri üçün yox, beynin fəaliyyəti ilə bağlı olduğu, yəni neyrobioloji əsası olduğu üçün etməkdə çətinlik çəkirlər.

Diqqətlə bağlı çətinliklər müxtəlif yaşlarda fərqli şəkildə özünü göstərir. Məsələn, məktəbəqədər dövrdə ümumi motor bacarıqları baxımından hiperaktivlik nəzərə çarpır - daimi qaçış və ya dırmaşma, bir fəaliyyətdən digərinə tez-tez keçid. Məktəb yaşında partada oturub dövrə vurarkən, stul, stol və ya onun üzərindəki əşyalarla oynayarkən, nadinlik hiss etmək olar. Onlar tez-tez ev tapşırıqlarını yerinə yetirməkdə çətinlik çəkirlər, fəallıqları diqqətsiz və səliqəsiz yerinə yetirirlər. Onlar tez-tez impulsivlik, kortəbii davranış və, əvvəlcədən təyin edilmiş plan və ya məqsədlərdən yayınan qərarlar büruzə verirlər. Həmyaşlıları ilə müqayisədə onlar daha qapalıdırlar və başqaları ilə daha az ünsiyyət qururlar.

Diqqət, impulsivlik və hiperaktivliklə bağlı çətinliklər aşağıdakı kimi özünü göstərə bilər:

- Oturarkən nadinlik, qollarda və ya ayaqlarda uyuşma.
- Bir yerdə, məsələn, oturmuş vəziyyətdə dayanmaq.
- Tapşırıqları yerinə yetirərkən, oyun oynayarkən və ya qrup fəaliyyətlərində iştirak edərkən diqqəti və nizamı saxlamaqda çətinlik.
- Sual verib sona çatdırmamış, sona qədər dinləməzdən əvvəl cavabı səsləndirmək.
- Təlimatları izləmək və tamamlanacaq tapşırıqların təşkili.
- Tamamlamadan əvvəl bir fəallıqdan digərinə keçid.
- Detallara diqqət yetirməkdə çətinlik və səhvlərə diqqətsizlik.
- Lazım olan əşyaların tez-tez itirilməsi.
- Diqqəti asanlıqla dəyişdirdiyi üçün başqalarını dinləməkdə çətinlik.
- Başqalarının söhbətlərinin tez-tez kəsilməsi.
- Əhvalın qeyri-sabitliyi, tez-tez dəyişməsi.
- Həzz almağı gecikdirməkdə çətinlik.
- Xüsusilə başqalarının birbaşa nəzarəti olmadan tapşırıqların

yerinə yetirilməsində çətinlik.

- Qrup işi zamanı prosesə qoşulmaqda və öz töhfəsini verməkdə çətinlik çəkir ki, bu da ümumi məqsədə çatmağa mənfi təsir göstərir.
- Çox vaxt mürəkkəb incə motor nəzarəti, yazı çətinlikləri və qeyri-müəyyən əl yazısında özünü göstərir.

Şagird yuxarıda sadalanan bəzi çətinliklərlə üzləşə bilər. O, onun üçün maraqlı olan və ya onları yerinə yetirmək üçün müəyyən motivasiyaya malik olan fəallıqlarla məşğul ola və diqqətini cəmləyə bilər. Diqqətsizlik, hiperaktivlik və ya impulsivlik tez-tez mane olandır və həm şagird, eləcə də müəllim, həmyaşıdlar və bütövlükdə sinif üçün böyük problemdir. Diqqət çətinliyi olan şagirdin akademik uğuru müəllimin və sinfin tələblərindən, onun fəallıqla məşğul olmaq qabiliyyətindən asılıdır. Şagirdlərə təlim və məktəbdə səmərəli fəaliyyət göstərməklə bağlı problemlərin öhdəsindən gəlməyə kömək etmək üçün istifadə edilə bilən müəyyən yanaşmalar, metodlar və strategiyalar mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, uyğun təlim-tədris strategiyalarını seçməzdən öncə, şagirdin xüsusiyyətlərini müəyyən etmək, onun qabiliyyətlərini, güclü və zəif tərəflərini müəyyən etmək çox vacibdir. Bu, uğurlu təcrübənin əsasını təşkil edir. Qeyd olunan strategiyaları həyata keçirmək, lazımı halda başqa şagirdlərlə də effektiv ola bilər.

Tədris və təlim strategiyaları akademik bacarıqlar, davranış və sinif məkanı ilə bağlı sahələri əhatə edir:

Akademik sahə

Təlim-tədris strategiyalarının əsas komponentlərindən birini akademik sahə təşkil edir. Diqqət çətinliyi olan şagirdlər dərs strukturlaşdırılmış və proqnozlaşdırıla bilən olduqda, yəni müəllim şagirdlərə onların cari dərsinin nədən ibarət olacağını istiqamətləndirib məlumatlandırdıqda və onu öncəki biliklərlə və keçilən dərslərlə əlaqələndirdikdə, şagirdlər daha yaxşı öyrənirlər. Şagirdlər bilməlidirlər ki, müəllimin onlardan təlim və davranış baxımından hansı gözləntiləri var. Akademik sahə ilə bağlı tövsiyələr üç hissəyə bölünür: dərsin əvvəli, gedişatı və sonu.

- **Dərs planı, cədvəli ilə tanış olmaq** – fəallıqlar və onların ardıcılığı haqqında məlumat çatdırmaqla, şagirdləri cari dərse hazırlamaq.
- **Öncəki dərsi nəzərdən keçirin** - əvvəlki dərsdə yerinə yetirilmiş fəallıqları və məsələləri qısa şəkildə müzakirə edin və onları cari dərslə əlaqələndirin.
- **Yerinə yetiriləcək fəallıqlarla bağlı gözləntilərinizi bildirin** - şagirdlərə

onlardan nə gözlədiyinizi və dərs zamanı nə etməli olduqlarını izah edin. Məsələn, incəsənət dərsi "Yaz" haqqındadır və onunla əlaqəli bir şəkil yaratmalıyıq.

- **Davranış ilə bağlı gözləntilərinizi tanış edin** – davranışla əlaqədar gözləntilərinizi bildirin. Məsələn, bir tapşırığı yerinə yetirərkən sinif yoldaşları ilə sakit danışa biləcəklərini söyləyin və ya əgər sual vermək istəyirsinizsə, başqalarını narahat etməmək üçün əlinizi yuxarı qaldıraraq müəllimə işarə verin.
- **Sinifdə istifadə olunacaq əşyaları/resursları sadalayın** – şagirdlərə nədən istifadə etməli olduqlarını söyləyin ki, onlar özləri bu barədə düşünməsinlər və sinifdə səs-küy və qarışıqlıqdan çəkinin. Məsələn, bir rəsm yaratmaq üçün sizə kağızlar, fırçalar, boyalar və ya rəngli karandaşlar və pozan lazımdır.
- **Proqnozlaşdırmağı bacarın** - diqqətdə çətinlik çəkən şagirdlərlə işləyərkən struktur və ardıcılıq əsasdır. Bir çox hallarda onlar dəyişikliklərin və yeniliklərin öhdəsindən gəlməkdə çətinlik çəkirlər. Minimum qaydalara və minimal seçimlərə sahib olmaq onlar üçün ən yaxşısıdır. Onlardan nəyin gözlənildiyini və qaydalara və tələblərə əməl etməyini nəticələrini aydın şəkildə bilməlidirlər.
- **Şagirdlərin fəallığını təşviq edin** - tapşırığı yerinə yetirmək üçün fərdi, aydın göstərişlər verin, davamlı olaraq başa çatana qədər nə qədər vaxt qaldığını xatırladın.
- **Təlim prosesinin necə getdiyini yoxlayın** – təlim prosesinin nə dərəcədə uğurlu olduğunu anlamaq üçün suallar verin. "Araşdırılacaq" sualları verdikdən sonra onlara cavab vermək üçün vaxt verin və yalnız bundan sonra başqa şagirdə keçin.
- **Diqqətli olun və şagirdi daim qiymətləndirin** - şagirdin əlavə dəstəyə ehtiyacı olub-olmadığını vaxtında müəyyən etmək lazımdır. Onun materialı nə qədər yaxşı başa düşdüyünü, onun üçün çox çətin olub-olmadığını, nə qədər diqqətli olduğunu, ümitsizliyi və motivasiyasının itirilməsinin vizual və ya şifahi göstəricilərinin olub-olmadığını müşahidə edin. Lazım gələrsə, əlavə dəstək göstərin və ya sinif yoldaşından təlim prosesində köməklik göstərməsini xahiş edin.
- **Şagirdlərə öz səhvlərini tapmaq və düzəltməkdə kömək edin** - şagirdlərə öz səhvlərini necə tapmaq və düzəltmək yollarını izah edin. Məsələn, durğu işarələri ilə bağlı əsas qaydaları öyrədərkən ən çox rast gəlinən səhvlərdən danışın və onlardan bu şəkildə yazıya fikir vermələrini xahiş edin.

- **Şagirdlərə diqqəti cəmləməyə kömək edin** - diqqətdə çətinlik çəkən şagirdlər tez-tez tapşırığı yerinə yetirməkdə çətinlik çəkirlər və bir işi başa çatdırmaq üçün tez-tez xatırlatmalara ehtiyac duyurlar. Buna görə də qeyd olunan prosesdə onlara kömək etmək və davam etmələrini göstərmək və ya göstəriş vermək lazımdır. Bu baxımdan cütlüyün təyin edilməsi də effektivdir. Şagirdlər cütlüklərlə işləyərkən bir-birlərinə diqqəti cəmləməyə və ümumi məqsədə çatmağa kömək edirlər.
- **Tapşırıqları kiçik hissələrə bölün** - tapşırıqları və fəallıqları kiçik, yerinə yetirilə bilən və nisbətən az kompleks hissələrə bölmək tövsiyə olunur ki, şagird onların öhdəsindən gələ bilsin və onları yerinə yetirmək üçün motivasiyası olsun.
- **Əsas məsələləri ayırın** - yazılı və ya şifahi təlimat verərkən, şagirdin diqqətini əsas aspektlərə yönəltməsinə kömək etmək üçün əsas aspektləri vurğulayın. Yazılı tapşırığı birlikdə oxuyarkən, paralel olaraq mühüm sözləri qeyd edin və ya ayrıca vərəqdə yazın. Məsələn, riyaziyyatda məsələsini oxuyarkən: “Qiorqinin iki alması var, Ninoda isə üç” – “iki” və “üç” sözlərinin altından xətt çəkin.
- **Vaxtla bağlı tapşırıqlar verməkdən və ya yerinə yetirmə vaxtını artırmaqdan çəkinin** - bir çox hallarda, müəyyən vaxt ərzində yerinə yetirilməli olan tapşırıqlar diqqətdə çətinlik çəkən şagirdə biliyini nümayiş etdirmək imkanı vermir. Onlar daim vaxt haqqında düşünürlər, bu da onların fəallığının səmərəliliyinə mənfi təsir göstərir. Narahatlığı azaltmaq üçün müxtəlif növ tapşırıqlar təklif edin və ya vaxtı artırın.
- **Əməkdaşlıqla təlim strategiyasından istifadə edin** - şagirdlərə kiçik qruplarda işləməyə icazə verin ki, təlim prosesində bir-birlərinə kömək etsinlər. Effektiv strategiyalardan biri şagirdləri cütlüklərə ayırmaq, konkret məsələni müzakirə etmək və sonra qrupla bölüşməkdir.
- **Dəstəkləyici texnologiyalardan istifadə edin** - təlim-tədris prosesində dəstəkləyici texnologiyalardan (kompüter, proyektor) istifadə olunduqda, şagirdin cəlb olunması və fəal iştirakı dərəcəsi əhəmiyyətli dərəcədə artır. Bunların vasitəsilə fəallıq daha əyani, görünən, asan qavranılan, başa düşülən və maraqlı olur.
- **Yoxlamaq və nəzərdən keçirmək** - şagirdin tapşırığı necə yerinə yetirə bildiyini yoxlayın. Birlikdə müzakirə edin və gələcəkdə daha yüksək effektivlik üçün hər hansı dəyişikliyin edilməsinin lazım olub-olmadığını müəyyənləşdirin.
- Növbəti dərsə hazırlıq – şagirdləri növbəti dərsə tanış edin və onların nə hazırlamalı olduqlarını qeyd edin. Məsələn, kitabları saxlayın və qrup işi üçün masaları birləşdirin.

- **Gündəlik və cədvəl hazırlamaq** - təşkilatçılıqla bağlı çətinliklərdən asılı olaraq, şagirdin ev tapşırığını və fəallığını əks etdirən gündəlik hazırlamaqda ona kömək edin. Həmçinin, məktəbdəki prosesin strukturlaşdırılmış və proqnozlaşdırılması üçün partasının yanında cədvəl asılmalıdır ki, dərslərin ardıcılığını bilsin.
- **Rəngli qovluqlardan istifadə** - şagirdə konkret fənlərə uyğun kitab, dəftər, tapşırıq və işləri təşkil etməyə kömək edəcək rəngli qovluqlardan istifadə arzu edilir.

	oxu
	yazı
	riyaziyyat
	idman
	kimya
	incəsənət
	musiqi

Davranışın idarə edilməsi

İkinci vacib komponent davranış müdaxiləsidir. Şagirdlər üçün impulsivlik və hiperaktivliyə nəzarət etməyi öyrənmək çox vaxt çətinidir. Onlar üçün sinif yoldaşları ilə mehriban münasibət qurmaq və davranışlarının sosial nəticələrini proqnozlaşdırmaq çətinidir. Aşağıda davranışın idarə edilməsi ilə bağlı strategiyalar verilmişdir:

- **Təriflənəcək davranışı izah edin** - Tərif şagirdin həyata keçirdiyi xüsusi müsbət davranışa istiqamətləndirilməlidir. Şərhlər şagirdin nəyi düzgün etdiyi və davranışın hansı spesifik aspektlərinin ən çox qiymətləndirildiyi barədə olmalıdır. Formalaşdırmanın müsbət olması vacibdir. Məsələn, şagirdi dərsi pozmadığına görə deyil, tapşırığı sakit və vaxtında yerinə yetirdiyinə görə tərifləmək.
- **Dərhal tərifləyin** - şagird nə qədər vaxtlı-vaxtında müsbət əks əlaqə və tərif alarsa, o, deyilən davranışı bir o qədər tez təkrarlamağa çalışacaq.
- **Tərifin ifadəsini dəyişmək** - təriflədikdə istifadə etdiyiniz söz və cümlələri

dəyişmək tövsiyə olunur. Şagirdlər eyni ifadələri təkrar-təkrar eşitdikdə, onlar üçün mənasını itirə bilər.

- **Tərif edərkən, ardıcıl və səmimi olun** – istənilən davranışı həyata keçirmək üçün şagird həmişə təriflənməlidir. Şagirdləri çaşdırmamaq üçün ardıcılıq vacibdir. Həm də şagirdlər həmişə tərifin səmimi olmadığını ayırd edirlər. O, nəticədə, getdikcə daha az effekt verir.

Davranış müdaxilələri zamanı cəzaya deyil, tərifə diqqət yetirməyi xatırlamaq vacibdir. Mənfi nəticələr (cəza) müvəqqəti olaraq davranışı dəyişdirə bilər, lakin bu, yanaşmaları az dəyişir. Sonda, arzuolunmaz davranışın tezliyi və intensivliyi arta bilər, çünki cəza şagirdi “mükafatlandırma” bilən diqqəti cəlb edən bir formadır. Bununla birlikdə, cəzalandırma ilə şagirdlər yalnız edə bilməyəcəklərini öyrənirlər və onlardan nə və necə etmələrini gözlənilməyinə dair heç bir işarə olmur. Müsbət dəyərləndirmə daha davamlı olan münasibətlər səviyyəsində daha uzunmüddətli dəyişikliklər yaradır.

- **Arzuolunmaz davranışa seçimlə laqeyd yanaşın** - bəzən müəllimlərin konkret arzuolunmaz davranışı seçimlə görməməzliyi çox effektiv olur. Davranış məqsədəuyğun olmadıqda və bir daha baş vermə ehtimalı az olduqda və ya sinif yoldaşlarının və ya müəllimin diqqətini əslində sinif və ya sinif yoldaşlarının diqqətini pozmayan şəkildə cəlb etmək üçün nəzərdə tutulduqda, bu texnika işləyir.
- **Lazımsız əşyalardan çəkinin** - stolun üstündəki konkret əşyanın şagirdin diqqətini cəlb etdiyini hiss etdikdə, ondan əşyanı kənara qoymağı xahiş etməyiniz tövsiyə olunur, əgər belə deyilsə, özünüz qoyun. Bundan əlavə, dərstdən əvvəl masada lazımsız əşyaların olmadığından əmin olun.
- **Otaqdan çıxmaq hüququ** – şagirdə sinifdən çıxmaq hüququnun verilməsi (məsələn, kitabı kitabxanaya qaytarmaq üçün) bəzən yaxşı fikir ola bilər. Bu, şagird üçün bir növ fasilə və istirahət ola bilər, bundan sonra o, sinifə qayıdanda diqqətini daha yaxşı cəmləyə biləcək.
- **Davranış göstərişlərindən istifadə** - Müəllimlər tez-tez davranış işarələrindən istifadə edirlər. Bu, şagirdlərə təlim və davranış baxımından onlardan nə gözlənildiyini xatırlatmağa kömək edir. Üç növ işarəni ayırd etmək olar: Vizual - göz təması vasitəsilə şagirdin fəallığı davam etdirməsinə kömək etmək. 2. Yaxınlığa nəzarət - şagirdlə danışarkən onun oturduğu və ya dayandığı yerə yaxınlaşın. Fiziki yaxınlığınız ona daha yaxşı diqqətini cəmləşdirməsinə və dediklərinizə diqqət yetirməsinə kömək edəcək. 3. Əl jestləri - onunla şəxsi ünsiyyət qurarkən əl işarələrindən istifadə edin. Məsələn, hər dəfə sual verəndə şagirddən əlini qaldırmasını xahiş edin. Qapalı yumruq şagirdin cavabı bildiyini,

açıq yumruq isə şagirdin cavabı bilmədiyini bildirir. Buna görə də, siz yalnız açıq yumruğunu qaldırdıqda sual verirsiniz.

- **Problemlərin həlli yollarının tədrisi** – münaqişə vəziyyəti yarandıqda, onu orada iştirak edən şagirdlərlə birlikdə müzakirə edin. Şagirdlərin bir-birinin mövqeyini görməsinə və başa düşməsinə çalışın. Nəzarətiniz altında bir-birinizlə dialoq yolu ilə problemi həll etməyə təşviq edin.

Sınıf mühiti

Üçüncü komponenti sınıf otağının təşkili təqdim edir. Vacib elementlərdən biri də dərs zamanı şagirdin harada oturacağıdır. Üç variantı nəzərdən keçirək:

- **Müəllimə yaxın** - şagirdi müəllimə yaxın ön partada əyləşdirin. Bu yer müəllimə dərs zamanı imkan verir ki, daha yaxşı monitorinq aparsın və şagirdin dərs prosesini daha yaxşı izləməsinə diqqət yetirsin.
- **Müvəffəqiyyətli sınıf yoldaşının yanında** - onu qeyd olunan yerə yerləşdirmək şagirdin sınıf yoldaşından öyrənməsinə və birgə təlimə kömək edəcək.
- **Sakit yerdə** - əgər sınıf otağı buna imkan verirsə, məsləhət görülür ki, şagird nisbətən sakit və rahat yerdə otursun, kənar stimulların az olduğu yerdə, çünki diqqətinin dəyişmə ehtimalı minimuma ensin.

Sosial-emosional sahə ilə bağlı çətinliklər üçün təlim-tədris strategiyaları

Sosial-emosional bacarıqlar şagirdin uğurlu fəaliyyəti üçün çox vacibdir. Buna bəzən özünün (intra-şəxsi intellekt) və başqalarının emosiyalarını (şəxslərarası) dərk etmək və idarə etmək qabiliyyətinin kombinasiyasını özündə cəmləşdirən emosional zəka da deyilir. Sosial bacarıqlara sosial konvensiyaları dərk etmək və tətbiq etmək də daxildir. Həmçinin həmyaşıdların bir-biri ilə ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqədə olduğu gizli proseslərin və üsulların, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin qurulması üçün lazım olan bacarıqların müəyyən edilməsi.

Gündəlik sosial interaksionalarda yönlənmə bacarığı bir çox şagirdlər, xüsusən də xüsusi təhsilə ehtiyacı olan şagirdlər üçün böyük problem ola bilər. Doğrudur, çətinliklər hər bir şagird üçün müxtəlif formalarda özünü göstərir, lakin onların baş qaldırdığı vəziyyətlər demək olar ki, həmişə oxşar olur. Bu hallar çox sadə (məsələn, həmyaşıdla göz təması qurmaq və ya ünsiyyət qurmaq) və ya çox mürəkkəb ola bilər (məsələn, dost hesab etdiyiniz insan nə qədər səmimidir). Məhz buna görə də sosial vəziyyətlər kompleks dərəcəsinə və interaksiya səviyyəsinə görə müəyyən kateqoriyalara və ya növlərə bölünür. Aşağıdakı nümunələrdən birini təqdim edirik:

Bacarıqlar	İstifadə edilir:	Nümunələr:
əsas bacarıqlar	Sadə, əsas, sosial interaksiya üçün	Göz təmasını saxlamaq, şəxsi məkanın qorunmasını nəzərə almaq, jestləri və mimikaları anlamaq bacarığı
interaktiv bacarıqlar	başqaları ilə interaksiya üçün	Münaqişələri həll etmək, növbəni gözləmək, dialoqa necə başlamaq və bitirmək yollarını bilmək, söhbət üçün müvafiq mövzu seçmək, nüfuzlu insanlarla ünsiyyət qurmaq

Affektiv bacarıqlar	Özünü və başqalarını anlamaq üçün	Öz emosiyalarını müəyyən etmək, başqalarının duyğularını fərq etmək və anlamaq, özünü tənzimləmək, empatiya göstərmək, bədən dilini və üz ifadələrini düzgün şərh etmək, bir insanın nə dərəcədə etibarlı olduğunu müəyyən etmək bacarığı.
koqnitiv bacarıqlar	daha çox kompleks sosial interaksionaları qoruyub saxlamaq üçün	sosial qavrayış, seçim etmə, özünə nəzarət, ictimai normaları başa düşmək, fərqli sosial vəziyyətlər üçün müvafiq davranışları müəyyən etmək bacarığı

(Canney and Byrne, 2006; Waltz, 1999)

Sosial interaksiya çox mürəkkəbdir və yuxarıdakı siyahı şagirdlərin sosial vəziyyətləri uğurla idarə etmələri üçün lazım olan bacarıqların tam siyahısı deyil. Həmçinin, hər bir şagirdin “sosial bacarıq profili” fərqlidir. Xüsusi təhsilə ehtiyacı olan bəzi şagirdlər əsas və sadə bacarıqlara malik ola bilər, lakin daha kompleks (məsələn, interaktiv) bacarıqlarda çətinlik çəkə bilərlər. Bəzilərinə göz teması qurmaq və saxlamaq kimi, əsas bacarıqları inkişaf etdirmək üçün köməyə ehtiyacı ola bilər.

Sosial-emosional bacarıqların şagirdin inkişafının ən mühüm komponenti olduğundan irəli gələrək, mütəxəssislər və ya müəllimlər bunu dərk etməli və bu bacarıqların çatışmazlıqları üzərində effektiv üsullarla işləməlidirlər. Onun təhsil kurikulumunun bir hissəsinə çevrilməsi və inteqrasiyası vacibdir. Bəzi strategiyaları təklif edirik:

- Şagirdə müəyyən **emosiyaları** göstərən kart göstərin: şən, kədərli, qəzəbli, qorxmuş və s. İki şəkillə başlayın, məsələn, şən və kədərli. Şagird onları təkbəşinə müəyyən edə və ya düzgün adlandıra bildikdən sonra tədricən digər kartları əlavə edin. Şəkilli kitablara baxarkən və ya animasiyalara və ya filmlərə baxarkən konkret personajı göstərmək və onların üz ifadələrinə əsasən emosiyaları tanımaq və adlandırmaq olar.

- Şagirdə müəyyən **jestlərin və bədən dilinin mənalarını** izah edin, məsələn, sağollaşanda əl sıxmaq, razılaşanda başını tərpətmək, cavabı bilmədikdə çiyin çəkmə və s. Onları gündəlik həyatla əlaqələndirmək vacibdir. Müvafiq kontekstlərdə oxşar davranışları nümayiş etdirməyiniz və onlardan istifadə oluna biləcəyi vəziyyətləri göstərməyiniz tövsiyə olunur.
- Şagirdə səs tonu, hündürlüyü, tempinin xüsusiyyətlərini öyrətmək lazımdır. Bunun üçün audio səs yazılarını dinləyin və onun hansı əhval-ruhiyyəni ifadə etdiyini və ünsiyyətdə nə demək olduğunu izah edin. Ona şərh etməyə kömək edin.
- Gün ərzində dəfələrlə sosial bacarıqlardan istifadə etməmiz lazım olduğuna görə, hər fürsətdən dərs üçün istifadə edilə bilər. **Vəziyyət üzrə tədris** konkret bir bacarığı eyniləşdirmək və təcrübə üçün müəllimlər və şagirdlər arasında təbii qarşılıqlı əlaqə vəziyyətlərindən istifadə etdiyimiz effektiv strategiyalardan biridir.
- Konkret sosial bacarıqları izah etmək və **modelləşdirmədən** istifadə etməklə, onları nümayiş etdirmək lazımdır. Bu, canlı "modellər", rol oyunları, simulyasiyalar, videolar və animasiyalardan istifadə etməklə edilə bilər (uyğun anlarda videonu dayandırmaq, davranışları və onlara uyğun reaksiyaları müzakirə etmək).
- İstənilən davranışa diqqət yetirmək və onu **həvəsləndirmək** ("pis" davranışdan qurtulmağa diqqəti yönəltməmək).
- Müvafiq vəziyyətlərdə konkret davranış və ya bacarıqlardan istifadə etməyin **müvafiqliyini** qeyd edin və şagirdə xatırladın (məsələn, "Qiorqi, kimsə sizə birlikdə oynamağı təklif edəndə, biz nə deyirik?")
- **Real həyatdakı vəziyyətləri** və problemləri sosial bacarıqlarla əlaqələndirmək üçün ədəbiyyat və videolardan istifadə edin. Bir çox hekayələr və ya əsərlər dost tapmaq, münaqişələri həll etmək və s. kimi mühüm sosial bacarıqlardan bəhs edir.
- **Refleksiya** – şagird ilə birlikdə onun sosial qarşılıqlı əlaqə halını müzakirə edin – nə etdi, nə baş verdi, proses və onun nəticəsi müsbət yoxsa mənfi idi, gələcəkdə oxşar vəziyyətdə nə edərdi və s.
- Şagirdlərə şifahi şəkildə "keçməyə" və sosial qarşılıqlı əlaqə növlərinin hər bir addımını **məşq etməyə** kömək edin.
- Uğurla istifadə etdiyiniz və həmçinin təkmilləşdirilməli/inkişaf edilməli olan bacarıqlara dair **əks əlaqə** göstərin (məsələn, "Çox gözəldir, Nino, bu dəfə qrupla çox yaxşı oynadın. Mən sənə yanında oturan şəxslə paylaştığımı gördüm. Növbəti dəfə başqaları ilə cəhd edə bilərsən.").

- **Sosial əhvalatlardan istifadə** (Social stories) - Sosial hekayələr sosial bacarıqların tədrisin uğurlu yoludur. Onun vasitəsilə şagirdlərə müxtəlif vəziyyətlərin və onların müvafiq davranışlarının təsvir olunduğu bir əhvalat və ssenari təqdim olunur. Sosial hekayələr müəyyən sosial məqsədləri olan bir növ əsərdir. Onlar şagirdləri eyniləşdirdikləri personajlar və kontekstlərlə tanış edirlər. Sosial əhvalatları oxuyarkən, şagirdlər sosial məqsədlərə nail olmaq üçün personajların yaşadıkları duyğuları, hissləri, münasibətləri, düşüncələri və davranışları araşdırır və müzakirə edirlər (Rogers & Myles, 2001). Öz mövcud təcrübəsi ilə əlaqə qurmaq və ya gələcək davranış üçün potensial variantları təsvir etmək.
- Sinif fəallıqları və tapşırıqlarını elə planlaşdırmaq və təşkil etmək lazımdır ki, şagirdlər arasında qarşılıqlı inama, köməklilik, dəstəyə və paylaşmağa təsir etsin və artırsın və bu da fərqlərin qəbulunu, hörmətə əsaslanan bilik və bacarıqların mənimsənilməsini asanlaşdırın.

Konkret sosial bacarıqların tədrisi bir neçə mərhələdən ibarətdir:

1. Şagird ilə konkret bir bacarığı **təsvir və müzakirə edin** ki, ondan istifadə etməyin nə üçün lazım olduğunu, məqsədinin nə olduğunu və nəyə kömək edəcəyini başa düşsün.
2. Videolar və ya rol oyunları vasitəsilə konkret bacarıq və ya sosial davranışı **modelləşdirin**.
3. Müxtəlif kontekstlərlə bağlı onun bəzi **nümunələrini** müzakirə edin və göstərin.
4. Şagirdə strukturlaşdırılmış şəraitdə **rol oyunu** oynamağa kömək edin və onunla bağlı təsviri və ətraflı **əks əlaqə** çatdırın.
5. Şagird onu mənimsəyəne qədər bir neçə dəfə **məşq** etməlidir.
6. Bu prosesdə şagird üçün **maraqlı** olan resurslardan yaxud oyunlardan və şagirdin reallığı və gündəlik həyatına uyğun vəziyyətlərdən istifadə edin.

Özünü tənzimləmə bacarıqlarının inkişafına dəstək vermək

Özünü tənzimləmə insanın davranışını izləmək, emosiyaları və düşüncələrini/fikirələrini izləmək üçün lazım olan mexanizmləri əhatə edir (Galinski, 2010). Onun təşviqi üçün bəzi tövsiyələri təklif edirik:

1. Özünütənzimləmənin modelləşdirilməsi mexanizmi kimi “ucadan düşünmək”dən istifadə etmək məqsədəuyğundur: “Düşünürəm ki, bu tapşırığı həll etməkdən çox yoruldu, amma daha iki yerinə yetiriləsi var. İstirahət etmək üçün bir neçə dəqiqəlik fasilə verim və sonra qalanlarına davam edirəm”. Şagirdin konkret davranışını tənzimləyən "Ucadan düşünmə" vasitəsi ilə prosesi modelləşdirin.
2. Şagirdlərə "düşündüklərini" dəyişdirmə mexanizmlərini öyrədin ki, nəticədə etdiklərini dəyişə bilsinlər. Məsələn, tutaq ki, mən növbəyə durmuşam və kimsə qarşıma keçir. Düşündüyüm ilk şey, “O, belə davranmamalıdır. Mən onu əlimlə dartıb çəkəcəyəm”. Sonra fərqli düşünməyə başlayıram: “Əlimlə dartmaq əvəzinə, mən bunu sözlə həll edə biləcəyimi düşünürəm”. Bundan sonra deyirəm: “Məncə, arxamda dayanmalısın. Burada mən durmuşam”.
3. Proses yönümlü tərif və əks əlaqələrdən istifadə edin. Məsələn, sən həqiqətən diqqətini yaxşı cəmləşdirib bildin və biologiya tapşırığını uğurla yerinə yetirdin. Bu prosesdə diqqətinizi fəaliyyətə və ya davranışa yönəldin və “Sən biologiyada yaxşısan” kimi şəxsiyyətə yönəlmiş təriflərdən boyun qaçırın. Bu yolla, biz gələcəkdə şagirdin oxşar uğurlu davranışları həyata keçirmə tezliyinin artmasına kömək edəcəyik.
4. Şagirdlərə davranışları və nəticələri arasında əlaqəni görməyə kömək edin. Məsələn, "Budur bu tapşırığın üzərində 10 dəqiqə diqqətlə işlədin və budur bitirdin".
5. Tez-tez şənləndirin və həvəsləndirin. Tez-tez uğursuzluqla qarşılaşdıqları üçün bu, onların motivasiyasına mənfi təsir göstərir və bəzən yerinə yetirmək üçün lazım olan bacarıqlara sahib olduqları fəallıqlardan imtina edirlər.
6. Tez-tez danışın və onlarla uğurlu olduqları akademik mövzuları və sosial fəallıqları müzakirə edin.
7. Uğursuzluq və maneələrinizin nümunələrini müzakirə edin və onları necə dəf etdiyiniz barədə danışın. Bununla siz hamımızın oxşar problemlərlə üzləşdiyimizi və onların tək olmadığını göstərəcək və tənzimləyəcəksiniz.
8. Şagirdləri öz uğurları üçün məsuliyyət daşımağa həvəsləndirin. Məsələn, “Sən tarixdən yüksək qiymət almısan. Necə düşünürsən, niyə?”. Şagirdlərə bunun üçün nə etdiklərini, "Mənim bəxtim gətirdi" və ya "Bu asan məsələ idi" demək əvəzinə necə cəhd etdiklərini təsvir etməyə kömək edin.
9. Tədris və sosial fəallıqları elə təşkil edin ki, şagirdlərin uğursuzluq ehtimalı minimuma ensin.

10. Şagirdlərə necə öyrəndiklərini və bu prosesi necə idarə edə biləcəklərini anlamağa kömək edin.
11. Onlara özünü mükafatlandırma mexanizmlərini öyrədin, məsələn, tapşırığın müəyyən bir hissəsini tamamladıqdan sonra onun sevimli fəaliyyəti ilə ara vermək.

Yeni vəziyyətlərdə sosial bacarıqların ümumiləşdirilməsi

Xüsusi təhsilə ehtiyacı olan şagirdlər üçün çətinliklərdən biri müxtəlif vəziyyətlərdə yeni bacarıqları ümumiləşdirmək bacarığıdır. Bunun üçün:

- Şagirdi ən çox istifadə etməli olduğu mühitdə öyrədin. Əgər bu mümkün deyilsə, o zaman rol oyunu effektiv əvəzedicidir.
- Şagirdin mühitində vacib və dəyərli hesab edilən bacarıqları vurğulayın (məsələn, dostlarla, ailə üzvlərlə, valideynlərlə, müəllimlərlə və s.). Çox güman ki, bu cür bacarıqlar onlar tərəfindən qiymətləndirilir.
- Müxtəlif vasitələrdən (məsələn, kitablar, videolar, oyunlar və s.) istifadə edərək öyrədin.

Valideynlər və ya qanuni nümayəndələrlə münasibət

Xüsusi təhsilə ehtiyacı olan şagirdlərin inkişafı və tərbiyəsində valideyn dəstəyi mühüm rol oynayır. Valideynlərin rolu müəyyən hüquq və vəzifələri ilə şagirdin təlim prosesini, onun inkişafını və cəmiyyətdə səmərəli fəaliyyət göstərməsini xeyli şərtləndirir. Onlar, ilk növbədə, övladlarını müdafiə edən, prioritetləri təyin edən və təhsillə bağlı mühüm qərarlar qəbul edənlərdir (məsələn, məktəb seçmək, xüsusi təhsil ehtiyacları statusu üçün müraciət etmək), qiymətləndirmə, müayinəvi müdaxilə, müdaxilə proqramını seçmək və ya digər müəyyən edici amillər. Sözügedən prosesdə tez-tez valideynin özünün köməyə və dəstəyə ehtiyacı olması, məlumat və xəbərlərin verilməsi, psixi təhsil, məsləhət və bu yolla onların fəallığının artırılması, şagirdlərin təlim-tərbiyə prosesinin gücləndirilməsi və səmərəli keçməsinin təmin edilməsi hallarına rast gəlinir. Buna görə də valideynlər, qanuni nümayəndələr və məktəb (müəllimlər, inklüziv təhsillə məşğul olan mütəxəssislər, rəhbərlik və s.) arasında fəal əlaqə və əməkdaşlıq çox vacibdir.

Qeyd edildiyi kimi, valideynlərlə effektiv və əməkdaşlıq münasibətləri qurmağımızın bir çox səbəbi var. Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək:

- Valideynlər hər bir mərhələdə şagirdlərin təhsil prosesində daim və fəal iştirak edən insanlardır. Uyğun olaraq, övladlarının təhsili ilə daha çox maraqlanırlar və bununla bağlı verilən qərarlar birbaşa onlara təsir edir.
- Valideynlər uşaqlarının inkişaf dinamikasını, müəyyən xüsusiyyətlərini və şagirdin spesifik davranışına və ya xüsusiyyətlərinə təsir göstərə biləcək amilləri daha yaxşı bilirlər. Onlar, bir çox hallarda, şagird motivasiyasına nəyin təsir etdiyi və hansı tədris və ya idarəetmə strategiyalarının daha effektiv olması barədə daha çox məlumata malik olurlar.
- Onlar, əksər hallarda, şagird davranışının müəyyən aspektlərini anlamaqda bizə ən yaxşı şəkildə kömək edə bilirlər. Şagirdin davranış xüsusiyyətlərinə valideynin təsirini başa düşmək vacibdir. Səbəbləri axtararkən, cavabların sadə olmadığını xatırlamaq lazımdır. Digər əlavə amillər də buna təsir göstərə bilər.
- Valideynlərlə əməkdaşlıq evdə və məktəb kontekstində ardıcıl yanaşmalardan istifadə etmək və strukturlaşdırılmış mühit yaratmaq ehtimalını artırır ki, bu da mütləq şagirdin fəaliyyətinə müsbət təsir göstərəcək. Bu, həm də arzu olunan davranışı qiymətləndirmək və ortaya çıxarmaq imkanını artırır.

- İşə cəlb olunduqda valideynlər şagirdin təhsili, məktəbin baxışı və məqsədləri haqqında daha çox məlumat əldə edirlər. Qeyd olunan məsələlərlə bağlı məlumatlılığın artırılması məktəbə olan etimad və münasibətdə müsbət əksini tapır.
- Valideynlə müntəzəm əlaqə müəllimin və ya mütəxəssisin özünü dərk etməsinə və əhəmiyyətinə təsir edir.
- Şagird valideylər, müəllimlər və ya mütəxəssislər arasında əməkdaşlıq münasibətini görəndə, bu, şagirdə çox vaxt onların məktəbə qarşı münasibətinə və motivasiyasına müsbət təsir göstərir.
- Ən əsası, valideynlərin iştirakı fərdi kurikulumda müəyyən edilmiş məqsədlərə uğurla nail olmaq ehtimalını artırır.

Valideynlərin qarşısında duran problemlər

- Xüsusi təhsilə ehtiyacı olan şagirdlər çox vaxt həm böyük sevincin, həm də emosional sıxıntının səbəbi olurlar. Valideynlər övladının vəziyyətini və çətinliklərini qəbul edə bilirlər, lakin onlardan kənarlaşa və ya onlara həddindən artıq qayğı göstərə bilirlər. Bunun səbəbi şok, bədbinlik, qəzəb, günahkarlıq və ya əhvalın tez- tez dəyişməsi ola bilər. Bu cür hisslər tez-tez ad günü və ya uşaq bağçasından məktəbə keçid dövrü kimi xüsusi günlərdə yaranır.
- Bəzi hallarda valideyndə sosiallaşmaya təsir edən utanc hissi yarana bilər. Həmçinin bəzi hallar var ki, diaqnoz və ya vəziyyətin alınması üçün uzun zaman lazım gəlir.
- Valideynlərə çox vaxt xüsusi bacarıqları öyrənmələri lazım gəlir, çünki onların övladı, bacı-qardaşlarından fərqli olaraq, müstəqil olaraq müəyyən bacarıqları mənimsəməkdə çətinlik çəkə bilər. Bunun üçün valideyn tədris strategiyalarından və ya davranış idarəetmə üsullarından istifadə etmək ehtiyacı ilə üzləşir.
- Xüsusi təhsilə ehtiyacı olan şagirdlərin valideynləri tez-tez başqalarını narahat etməyən şeylərdən narahat olurlar. Onlar onun oyun meydançasında təhlükəsizliyindən və ya digər uşaqların uşağa xoş münasibət göstərüb-göstərməməsindən və ya onların valideynlərindən uşağın davranışı ilə bağlı irad alacağından və s. narahat olurlar. Nəticədə, bəzən məktəbdən uşağını digər sinif yoldaşlarından uzaqlaşdırmağı və ayırmağı xahiş edirlər.
- Uşağın xüsusi ehtiyacları olduqda, bir çox hallarda, ailə çox təsirlənir. Bəzən valideynlər üçün uşaq dayəsi tapmaq və ya rəsmi və ya qeyri-rəsmi icmalara (məsələn, iş yeri, idman zalı, kilsə və s.) cəlb etmək çətin olur. Dostların və ya qohumların bəzən ailəni ziyarət etməkdən yayındığı hallar olur. Həm də ailə büdcəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

- Mümkündür ki, bacı-qardaşlar çox vaxt çətinlikləri olan bacı və ya qardaşa qarşı şərtsiz sevgi, məsuliyyət və məqbulluq göstərsinlər, lakin bəzən onlar ikinci dərəcəli olduqlarını və valideynlərinin onlara kifayət qədər vaxt vermədiyini hiss edirlər.

Valideynlərin iştirakı dedikdə, nə nəzərdə tutulur?

Valideynlərin iştirakını çox vaxt “şagirdin təlim və məktəb fəallıqları ilə bağlı müntəzəm, ikitərəfli və mənalı ünsiyyəti” kimi açıqlayırlar. Valideynlərin iştirakının 5 müxtəlif səviyyəsi ayırırlar:

1. **Maarifləndirmə** - məktəb valideynlərə məktəb fəallıqları və digər aspektlər haqqında məlumat verir və lazım gəldikdə onlardan məlumat alır.
2. **Fəallıqlarda birgə iştirak** - valideynlər müəyyən fəallıqlarla məşğul olurlar.
3. **Dialog və baxışların paylaşılması** - valideynlər təlim məqsədləri və şagird ehtiyaclarının müzakirəsi prosesində müəllimlər və mütəxəssislərlə birlikdə iştirak edirlər.
4. **Qərarların qəbulu prosesində iştirak** - valideynlərin fikirləri şagird haqqında mühüm qərarların qəbulu prosesində, məsələn, fərdi tədris planı tərtib edilərkən nəzərə alınır.
5. **Məsuliyyəti öz üzərinə götürmək və bölüşmək** - valideynlər məktəblə əməkdaşlıqda qəbul edilən qərarlara görə öz məsuliyyətlərini götürürlər.

Valideynlərlə səmərəli əməkdaşlığa nə kömək edir?

Valideynlə uğurlu münasibət qurmaq üçün bəzi tövsiyələri təklif edirik:

- Valideynlərlə ünsiyyət qurarkən mədəni və sosial xüsusiyyətləri nəzərə almaq vacibdir.
- Valideynlərlə müntəzəm əlaqə kiçik uğurların birlikdə qeyd olunduğu və hər hansı bir çətinliyin fərq edildiyi, müəyyən edildiyi və sonradan daha tez həll edildiyi bir əlaqə qurmağa kömək edir. Valideynlə görüşə konkret bir nailiyyəti bölüşməklə başlamaq və yalnız bundan sonra daha mürəkkəb məsələlərə toxunmaq tövsiyə olunur.
- Görüşlərdə valideynlərin iştirakının və töhfəsinin artması sizin onu nə qədər həvəsləndirməyinizdən və prosesdə müəyyən istiqamətlər təklif edərək onlara kömək etməyinizdən asılıdır.
- Valideynlərlə görüşlər strukturlaşdırıldıqda daha təsirli ola bilər. Məsələn, fərdi təhsil planı üzrə komanda iclası əvvəlcə əlaqə qurmaq, sonra valideyndən məlumat almaq, valideyndən məlumat almaq, mübadilə olunan məlumatı ümumiləşdirmək

və növbəti görüşü planlaşdırmaq üçün bir müddət sərf edə bilər. Bu prosesdə hesabatın raport³ ağlabatan olması, planlaşdırılması və əvvəlcədən razılaşdırılması tövsiyə olunur. Münaqişə yaranarsa, ona müsbət yanaşmaq və iddialı olmaq lazımdır.

- Valideynlə səmərəli ünsiyyət və onun cəlb edilməsi, əsasən, qarşılıqlı hörmət, həssaslıq və onun fikir və baxışlarının nəzərə alınması əsasında belə bir əlaqənin qurulması ilə müəyyən edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, valideynin sizinlə müzakirə etdiyi bütün problemləri həll edə bilməyəcəksiniz. Bununla belə, bir az vaxt ayırmaq və tərəfinizdən fəal şəkildə dinləmək ona az da olsa, kömək edə bilər. Aktiv dinləmə çox faydalı və təsirlidir, çünki insanlara öz düşüncələrini və emosiyalarını ifadə etməyə imkan verir. Aktiv dinləmə vacib olan şeylərə diqqət yetirmək deməkdir. Onların dedikləri və hiss etdikləri barədə düşüncələrimizi diqqətlə qeyd etməklə, biz onlara öz düşüncələri və inancları haqqında düşünməyə kömək edirik. Bu prosesdə öz imkan və səriştələrimiz çərçivəsində hərəkət etmək, daha mürəkkəb çətinliklər yarandıqda isə müvafiq mütəxəssisə yönləndirmək və ya məsləhətləşmək vacibdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, valideynlər münasibətlərinin əməkdaşlıq kontekstində olduğunda, öz bilik və təcrübələrini daha çox paylaşır və danışirlər. Çox vaxt valideynlərin dəstəyə ehtiyacı olur. Bəzən bunun üçün sadəcə diqqətlə dinləmək kifayət edə bilər. Biz, çox vaxt, onlardan çox əsaslı və vacib məlumatları alırıq ki, bu da şagirdin təlim prosesinin daha səmərəli olması üçün nəzərə alın bilər. Həmçinin, məktəb kontekstində istifadə etdiyimiz strategiyalarla evdə valideynlərin istifadə etdiyi strategiyaların bir-birinə uyğun olması, yəni razılaşdırılmış və ardıcıl olması vacibdir.

200 ailənin iştirak etdiyi sorğulardan birinə əsasən, valideynlərin mütəxəssis və müəllimlərdən hansı ünsiyyət və informasiyaya ehtiyacı olduğu üzə çıxıb (Dembinski & Mauser, 1977). Əldə edilən nəticələrin əsas mahiyyəti aşağıdakılardır:

1. Məlumatın başa düşülən formada təqdim edilməsi. Zəruri hallarda texniki və konkret terminlərin istifadəsi, onların izahı və açıqlaması.
2. Mümkün hallarda, üz-üzə görüşmək və müzakirə etmək istəyi.
3. Şagirdin çətinlikləri və ya mövcud problemləri haqqında yazılı və şifahi formada məlumat vermək istəyi.
4. Fərdi tədris planını və ya qiymətləndirmə nəticələrinin yazılı surətini almaq.
5. Xüsusi davranış çətinliklərinin öhdəsindən gəlmək üçün strategiyalar, eləcə də effektiv tədris və təlim metodları ilə bağlı məsləhət və təlimat almaq.
6. Şagirdin sosial və ya akademik fəaliyyəti ilə bağlı məlumatların əldə edilməsi.

³ **Raport** - etimad, empatiya, qarşılıqlı razılığa və anlaşmaya əsaslanan, effektiv ünsiyyətin yaranmasına kömək edən dostluq və ahəngdar münasibət.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- Sharon R. Vaughn, Candace S. Bos, 2015, Təlim və davranış problemləri olan şagirdlərə tədris strategiyaları, doqquzuncu nəşr."
- David Mitchel, 2014, Xüsusi və inklüziv təhsildə həqiqətən nə işləyir. Sübutlara əsaslı tədris strategiyalarının istifadəsi,İkinci nəşr'.
- Garry Hornby, 2014, Xüsusi ehtiyacı olan və əlilliyi olan uşaqlar üçün inklüziv təhsil, sübuta əsaslanan praktiki tədris”.
- Michael Farrell, 2006, Orta, çətin və həddindən artıq təlim çətinlikləri olan şagirdlər üçün effektiv müəllim bələdçisi”.
- Alan Pritchard, 2009Öyrənmə yanaşmaları (Sinifdə təlim nəzəriyyələri və öyrənmə üslubları), İkinci nəşr."
- Peter Westwood, 1997, Xüsusi ehtiyacları olan uşaqlar üçün ümumi üsullar, müntəzəm sinif mühiti üçün strategiyalar, üçüncü nəşr."
- Carol Ann Tomlinson, 2017, "Akademik cəhətdən müxtəlif sinif mühtlərində diferensial şəkildə necə öyrətmək olar, Üçüncü Nəşr."
- Wendy Conklin, 2007, Müxtəlif şagirdlər üçün tədris strategiyaları".
- Suanne Gibson, Sonia Blandford, 2005, Xüsusi təhsil ehtiyaclarının idarə edilməsi".
- Richard M. Gargiulo, Emily C. Bouck, 2018, Müasir cəmiyyətdə xüsusi təhsil, altıncı Nəşr."
- Jean Gross, Angela White, 2003, Xüsusi Təhsil Ehtiyacları və Məktəbin Təkmilləşdirilməsi (Standartların yüksəldilməsi üçün praktiki strategiyalar)”.
- Roger Piearangelo, George Giuliani, 2008 Təlimdə qüsurlu şagirdlərlə dərş
- Diane M. Browder, Fred Spooner, 2011, Orta və ağır məhdudiyətli şagirdlər üçün təhsil”.
- June E. Downing, 2010, “. İnküziv siniflərdə orta və ağır əqli problemləri olan şagirdlər üçün akademik tədris”.
- Natela İmedadze, Natia Janaşia, Sofio Qorqodze, 2011, "İnkişaf və təlim Nəzəriyyələri".
- Ümumi təhsil haqqında Gürcüstan Qanunu
- Assistiveware, 2021, Augmentativ və alternativ ünsiyyət nədir?"“
- Amerika nitq-dil-eşitmə Assosiasiyası (ASHA), 2021, “augmentativ və alternativ ünsiyyət (AAC).”

- Lee Kern, Michael P. George, & Mark D. Weist, 2015il , emosional və davranış problemləri olan şagirdlərə dəstək".
- ASCD Whole Child Bloggers, 2011, "İnklüziv təhsil üçün sinif dizaynı/təşkilatçılar".
- Amerikanın Məhdud imkanlıların Təhsil Assosiasiyası (LDA), 2013, "Qrafik Təşkilatçılar".
- Sasha Long, 2017, Ehtiyaclardan necə səmərəli istifadə etmək olar."
- Matthew M. Cruger, Anlaşılan Komanda, 2021, Disleksiyanın qiymətləndirilməsindən kənarında".
- Marianne Stenger, 2014, "şagirdlərə mənəvi əks əlaqə vermək üçün tədqiqata əsaslanan 5 məsləhət"
- Vanderbilt University, 2021, Tədris Skafoldingi"
- Rachel R. Van Der Stuyf, 2002, Skafolding təhsil strategiyası kimi
- təhsil agentliyi laboratoriası 2020,Etməklə öyrənmək: nəyi bilməlisən"
- Greg Timmons, 2018, Praktiki öyrənmə: bilməli olduğunuz hər şeyin qısa xülasəsi".
- Ədəbi şəbəkə, 2018, sinifdə multisensor təlim strategiyaları: Birinci hissə.
- Waterford.org, 2019, Niyə multisensor öyrənmə oxumağı öyrətmək üçün effektiv strategiyadır?
- Amanda Morin, Anlaşılan Komanda, 2021, "Multisensor təsildə: Nəyi Bilmək lazımdır"
- Susan du Plessis, 2017, Təlim prinsipləri təlim üslublarından daha vacibdir."
- Steve Berkley Təhsil Məsləhətçisi, 2020, "Təlim strategiyası: Modelləşdirmə (Niyə, necə və niyə də yox)."
- Jordan Nisbet, 2019, "Öyrənmə üçün universal dizayn: 2019-cu il üçün prinsiplər və nümunələr".
- Eve Kessler, Esq., 2021, Akomodasiya və modifikasiya nümunələri"
- Morgan Dixon, 2019, Xüsusi əhali: Yerləşdirmə, Uyğunlaşma və Modifikasiya".
- Amerika Psixiatriya Assosiasiyası. (2013). Psixi pozuntular diaqnostik və statistik təlimatı (5-ci nəşr). Vaşinqton, DC: müəllif.
- Təlim və Texniki Yardım Mərkəzi, 2017, "Diqqət çatışmazlığı/Hiperaktivlik pozuntunun aradan qaldırılması üçün sinif müdaxilələri."
- ABŞ təhsil departamenti, 2008, Diqqət çatışmazlığı hiperaktivlik

pozuntusu olan uşaqların tədrisi: təlimat strategiyaları və təcrübələr

- Amanda Morin, Anlaşılan Komanda, 2021, ADHD-sindromu olan insanlar üçün sinif yaşayış yeri".
- Ann Logsdon, 2020, Fonoloji və fonemik şüurun mərhələləri".
- Reading Rockets, 2021, Fonoloji və fonemik şüur.
- Reading Rockets, 2021, Disleksik şagirdlərin bütün sinif mühitlərində yerləşdirilməsi".
- Tammy Reynolds, B.A., C.E. Zupanick, Psy.D. & Mark Dombeck, Ph.D., 2021, Əqli qüsurlu insanlar üçün effektiv tədris metodları".
- Mariam Mansour and Dr. Judith Wiener, 2021, Təlim qüsurlu şagirdlər üçün Sosial Bacarıqlar Təlimi (SST)."
- Milli texnoloji innovasiya mərkəzi və təhsildə texnologiyanın tətbiq edilməsi mərkəzi (CITed), 2021, "Sosial Bacarıqlar Təcrübəsi: şagirdlərə sosial münasibətləri necə güyrətmək olar."
- Halton-Hamiltonun Assosiasiyası Təlimdə məhdudiyəti olan insanlar üçün, 2011ci-il, "Təlimdə məhdudiyəti olan şagirdlər üçün sosial bacarıqların inkişafı".